

**T.C.
ONDOKUZMAYIS ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
FELSEFE ANABİLİM DALI**

**MODERN FELSEFEDE BİR DÜŞÜNME BİÇİMİ OLARAK
İDEOLOJİ**

Yüksek Lisans Tezi

Kaan ŞEN

Danışman
Dr. Öğretim Üyesi İsmail SERİN

SAMSUN
2020

**T.C.
ONDOKUZMAYIS ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
FELSEFE ANABİLİM DALI**

**MODERN FELSEFEDE BİR DÜŞÜNME BİÇİMİ OLARAK
İDEOLOJİ**

Yüksek Lisans Tezi

Kaan ŞEN

Danışman
Dr. Öğretim Üyesi İsmail SERİN

SAMSUN
2020

BİLİMSEL ETİK BİLDİRİMİ

Hazırladığım Yüksek Lisans Tezinin bütün aşamalarında bilimsel etiğe ve akademik kurallara riayet ettiğimi, çalışmada doğrudan veya dolaylı olarak kullandığım her alıntıya kaynak gösterdiğimi ve yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu, yazımda enstitü yazım kılavuzuna uygun davranıldığımı taahhüt ederim.

15.03.2020

KAAN ŞEN

TEZ KABUL VE ONAYI

Kaan Şen tarafından hazırlanan *Modern Felsefede Bir Düşünme Biçimi Olarak İdeoloji* başlıklı bu çalışma, 10.08.2020 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda oy birliğiyle başarılı bulunarak jürimiz tarafından Yüksek Lisans Tezi Çalışması olarak kabul edilmiştir.

İmza

Başkan : Prof. Dr. Erdal CENGİZ _____

Üye : Prof. Dr. Lokman ÇİLİNGİR _____

Üye : Dr. Öğr. Üyesi İsmail SERİN _____

Yukarıdaki imzaların adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylım.

/ /2020

Prof.Dr. Ali BOLAT

Enstitü Müdürü

ÖZET

MODERN FELSEFEDE BİR DÜŞÜNCE BİÇİMİ OLARAK İDEOLOJİ

Kaan ŞEN
Ondokuz Mayıs Üniversitesi
Lisansüstü Eğitim Enstitüsü
Felsefe Ana Bilim Dalı,
Yüksek Lisans Tezi, (Ağustos, 2020)

Danışman: Dr. Öğretim Üyesi İsmail SERİN

Modern toplum, modern birey, modern ilişki ağlarının somut koşulları irdelendiğinde, karşımıza birçok felsefi bulgu çıkmaktadır. Modern dönemde bilim, sanat, özgürlük, birey, toplum, devlet gibi felsefi anlamda sürekli değişen kavramların insan ile girdiği her türden ilişkide, ideoloji kavramı önemli bir rol oynamaktadır. Bu maddi işleyişin tümünde, ideoloji son derece açık ve etkin bir rol ile insanın ilişkilendiği her türden koşulda, belirleyici ve belirlenen bir konumda olmuştur. Bu konumu ile ideolojinin bütün bir insan yaşamı içerisinde gerçekleştiği, insanın bilincinde ve girdiği tüm ilişkilerde somutlaşarak var olduğu sonucu karşımıza çıkmaktadır. Bu veriler ve sonuç ile modern felsefedeki ideolojiyi incelemek, aynı zamanda insanın tüm somut ilişkilerini inceleme gereğini önümüze çıkarmıştır. Bu çalışmada, modern felsefedeki ideolojinin işlevi ve felsefi karşılığının izi sürülmüştür.

İdeolojinin bu türden incelenmesinde önümüzde duran ana nokta; ideolojinin her türden insani ilişkide var olmasıdır. Bu çalışmadaki amaç, ideolojiyi toplumsal ve bireysel faktörlerle ele alarak, onun felsefi incelemelerdeki yerini belirli ilişki ağları içerisinde incelemektir. Somut hayatın her bir noktasında var olabilen ideoloji, felsefi anlamda birçok tartışmayı doğurmuştur. Bu bulguları ortaya çıkarmak ve modern felsefedeki karşılığını irdelemek, aynı zamanda bireyin girdiği tüm maddi ilişkileri nesnel olarak incelememiz gerektiğini bize göstermektedir. Çalışmanın amacı bir ideoloji tanımı yapmak değil, modern felsefenin içerisinde var olan ideolojiyi irdelemektir.

Temel Kavramlar: insan, toplum, bilinç, yabancılaşma, özgürlük

ABSTRACT

IDEOLOGY AS A FORM OF THOUGHT IN MODERN PHILOSOPHY

Kaan ŞEN
Ondokuz Mayıs Üniversitesi,
Institute of Graduate Studies
Department of Philosophy,
M.A., (August, 2020)

Advisor: Asst. Prof. Dr. İsmail SERİN

When the concrete conditions of modern society, modern individual, modern relationship networks are examined, we encounter many philosophical findings. In the modern period, ideology plays an important role in all kind of relationships among human beings through some philosophically changing concepts such as science, art, freedom, individual, society and state. In all of this material operation, ideology has been in a decisive and determined position, in an extremely clear and effective role, and in any condition in which man is associated. With this position, we come to the conclusion that ideology takes place within a whole human life, and that it exists by concretizing in the consciousness and all the relationships it enters. With these data and the result, examining the ideology in modern philosophy has also brought us the need to examine all concrete relationships of man. In this study, the function of ideology in modern philosophy and its philosophical response have been traced.

The main point that stands before us in the study of this kind of ideology; is that ideology exists in all kinds of human relations. The purpose of this study is to examine ideology with social and individual factors and to analyze its place in philosophical studies within certain relation networks. The ideology, which can exist at any point in concrete life, has created many philosophical discussions. The purpose of the study is not to give a definition for ideology, but to examine the ideology existing in modern philosophy.

Keywords: human, society, consciousness, alienation, freedom.

ÖNSÖZ

Bir kavramı incelerken, o kavramı varoluş koşullarıyla incelemek ve sonrasındaki gelişim sürecini yorumlamak bizim felsefi bir bakış açısıyla incelememizi zorunlu kılmaktadır. Modern felsefe içerisindeki ideoloji incelemeleri, tarihsel anlamda bir kavramın tüm boyutlarıyla ele alındığını bize gösterir. Tarihsel olarak var olan ve incelenen bir kavrama felsefi olarak yaklaşmak, somut ve soyut düşünce biçimlerinde kendisini nasıl gerçekleştirdiğini incelemeyi gerektirmektedir. İnsanın düşünce biçiminde bir şekilde kendisini sürdüren bu kavramın ortaya çıkış sebepleri ile kavramın gelişim nedenlerini felsefi düşünce yolu ile ortaya koyabiliriz. Bu düşünce yolu bizi kavramın tarihsel olarak tüm gelişim süreçlerini somut bir şekilde ele almamıza götürmektedir. Felsefi olarak bir kavramın üzerinde çalışmak, o kavramın kendisini var eden tüm alanları irdelemekten geçmektedir.

Bu şekilde kavram üzerinde çalışırken, ideolojinin insan bilincindeki yeri ve insanın yaşam alanlardaki somut durumu, incelenmesi gereken geniş bir alan olarak önümüzde durmaktadır. Biz ideolojinin modern felsefedeki anlamının izini sürerken, aynı zamanda ideolojinin tarihsel olarak nasıl bir dönüşüm içerisinde olduğunun çalışmasını yapmaktayız. İnsanın düşünüş biçiminin bir yanılısama hali olarak incelenen ideoloji, düşünce biçimi olarak sürekli bir dönüşüm halindedir. Tekil insanın bilinç halinde incelenen ideoloji daha sonrasında insanın kendisini var ettiği tüm toplumsal alanlarda incelenmiştir. İdeoloji, insanın kendisi olarak sadece bilinç düzeyinde duran bir etken değil, aynı zamanda diğer insanlarla girdiği ilişkilerin içerisinde duran bir kavram olarak kendisini geliştirmiştir.

Modern anlamda ideoloji kavramını incelemek, kendi içerisinde evrimsel bir gelişime sahiptir. Tekil insanın bilincindeki bir yanılısamadan başlayarak, toplumsal olarak insanın tüm yapıp etmelerini belirleyen bir hal almıştır. Bu da ideolojii tarihsel olarak gelişim süreçleri ile ele almak gerektiğini bize göstermiştir.

İdeoloji, modern felsefe içerisindeki incelenmesinin gelişim noktası, bir teorik problemden, somut uygulama alanlarına doğru bir ilerlemedir. Teorik olarak kavramın incelenmesi ile modern felsefedeki uygulama alanlarına doğru gelişim süreci, somut bir ilerleme içerisinde olmuştur. Modern felsefenin ana konularından

olan, devlet, toplum ve bilim alanlarındaki ideolojinin felsefi dayanakları incelenerek kavramın gelişimi ele alınmıştır.

Bu nedenlerin toplamında, ideoloji kavramının felsefi incelenmesinde, ilk bölümde ideoloji kavramının teorik ve kuramsal dayanakları ele alınmıştır. Karl Marx'ın (1818-1883) ve Karl Mannheim'ın (1893-1947) görüşleri ideoloji kavramına kuramsal bir dayanak olarak irdelenmiştir; böylelikle ideoloji kavramı aracılığıyla toplumsal hayat ve bireyin somut yaşamını çözümlenmek üzere felsefi bir altyapı oluşturulmuştur. İkinci bölümde ise yukarıda belirttiğimiz gibi modern felsefenin ana inceleme alanları içerisinde (devlet, toplum, bilim) ideoloji kavramının ne şekilde uygulandığı ve maddi yaşam ilişkileri içerisindeki gerçekliği ele alınmıştır. Burada, Frankfurt Okulu'nun en önemli temsilcilerinden Theodor Adorno (1903-1969) ve Max Horkheimer (1895-1973) ile başlayıp, Louis Althusser (1918-1990) devam ettikten sonra ile Jürgen Habermas (1929-...) ile sonlandırılmıştır.

Son olarak bu çalışma esnasında, yardımları, eleştirileri, katkıları ve her türlü emeği için danışmanım Dr. Öğretim Üyesi İsmail SERİN'e teşekkürlerimi sunmak isterim.

Kaan Şen

2020

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	iii
ABSTRACT	iv
ÖNSÖZ.....	v
İÇİNDEKİLER	vii
GİRİŞ	1
1. İDEOLOJİ KAVRAMININ KURAMSAL DAYANAKLARI	5
1.1. Marksist Yaklaşım.....	5
1.2. Mannheim'in Çözümlemesi	15
2. İDEOLOJİ KAVRAMININ UYGULAMA ÖRNEKLERİ	31
2.1 Toplum: Adorno-Horkheimer'in Görüşleri.....	31
2.2 Devlet: Althusser'in Görüşü.....	46
2.3 Bilim: Habermas'ın Görüşü	60
SONUÇ.....	76
KAYNAKÇA	81
ÖZ GEÇMİŞ.....	83

GİRİŞ

Bu tezin ana araştırma konusu, modern felsefede, bir düşünme biçimi olarak ideoloji kavramının incelenmesidir. İdeolojinin felsefi dayanaklar, düşünce temeli ve tarihsel gelişimi, modern felsefedeki başlıkları ile araştırılmıştır. İdeolojinin modern felsefe içerisinde bir düşünme biçimi olarak ele alınıp irdelenmesinin amaç edinilmesi doğrultusunda, insanın ve onun girdiği somut ilişkilerin gelişim süreci bunun bir nedeni olarak anlatılmaya çalışılmıştır.

İdeolojinin modern felsefedeki yeri ve incelenen filozofların hangi temellendirmelere başvurdukları irdelenmiştir. İdeolojinin modern toplumdaki yeri doğrultusunda, modern felsefe çalışmaları, bireyin geldiği nokta ve bireyin bilinç dünyasını konu edinmek, yaşanan toplum içerisinde felsefi çıkarımlarda bulunmaktır. İnsanın maddi tarihinden yola çıkarak, modern topluma geliş sürecinde, kimi yarılımlar, altyapı ilişkileri ve onun getirdiği toplumsal yönetim mekanizmaları köklü değişikliklere uğramıştır. Düşüncenin ve egemen fikrin gidişatı, bu köklü değişikliklere göre yenilenip, kendi koşullarını modern toplum ilişkilerine göre dizayn etmiştir. Toplumdaki egemen üretim şekli ve bu üretim şeklinin doğurduğu üretim araçlarının mülkiyet mekanizması, toplumun koşullarının içinde doğan bireyin gelişim sürecinin ana belirleyeni olmuştur.

Bireyin bilincini belirleyen olgunun, kendi maddi yapıp etmelerinin, üretim sürecindeki yerinin olduğunu koşul olarak alırsak, burada ideolojinin asıl rolü ortaya çıkmaktadır. Egemen üretim ilişkilerinin belirlediği egemen fikirler, ideoloji haline gelip bireyin bütün maddi koşulunu oluşturmaktadır. İdeolojinin bu şekilde işlediği toplumda, özgürlük, doğa-insan çatışması, yabancılaşma ve insan bilincinin kendi doğası dışında belirlenimlere maruz kalması gibi problemlerle karşı karşıya kalmaktayız. Burada bireyin özgürlüğü ve felsefi anlamdaki bilincinin oluşu, bizi ideoloji ile tanıştırmaktadır. Modern toplumun kültürü, insani olan her şeyin tüketilebilir ve satılabilir bir hal alması, insanın kendi yapıp etmelerine yabancılaşmasını sağlamaktadır. Modern kapitalizmin sonucunda, üretilen her şeyin satılabilir bir meta haline geldiği, bütün insani ilişkilerin sistemin ekonomik biçiminde tüketim aracı olması, ideolojinin değişip dönüşmesindeki etkisi somut bir şekilde önümüzde durmaktadır.

Üretim araçları üzerindeki mülkiyetin yarattığı egemen fikirler (bu daha çok Marx'ın bir kullanımı), ideoloji olarak incelenmiş ve sanattan bilime, eğitimden hukuk sistemine kadar toplumsal olan her alan ideolojinin sarmalı içine girmiştir. Bu sarmal içerisinde insan, gerçek biçimde kendi yönünü bulamaz, doğası ile iç içe gelişimini ortaya koyamaz. Gerçek olanın ters dönmüş hali olarak tanımlanabilen ideoloji, bireye gerçeğin çarpıtılmış bir hali gibi gösterilir. Gerçeklik ve gerçek yaşam koşulları farklı biçimde önüne sunulan birey, zincirlerinin ve onu sisteme bağlayan doğa dışı olguların farkına varamaz.

Sanatın, bilimin, eğitimin vb. kavramların hepsinin ideolojinin şekline göre dizayn edilmesi, bu kavramlarla toplumun gelişim süreci incelenmeye açık bir olgu haline gelmiştir. 'İdeoloji' olanın incelenmesi ve ideolojik olanın ne olduğu modern felsefede önemlice bir yer tutmuştur. İdeoloji, tüm toplumu sarmalayan, modern bireyin en ufak ediminde, fikrinde ve bilincinde yer almayı tarihsel olarak gerçekleştirmiştir. Modern toplumda ortaya çıkan bu problemleri inceleyen filozoflar, yine modern toplum içinde, o toplumun bütün yaşamsal koşullarıyla, ideoloji konusunu felsefi temellere oturtmuşlardır. Marksist geleneğe eğilimli sayılabilecek bu çalışmalar, ideoloji düşüncesinin, sınıfsal çatışmalar, üretim sisteminin devamlılığı ve modern toplumun kültürel yapısına tamamen şekillendiren bir olgu olarak ele alınmıştır. Felsefenin inceleme alanlarından biri olan; birey ve onun bilincini oluşturan toplumsal faktörler, ideoloji ile iç içe geçmiş ve insanı toplum fabrikasından çıkma bir ürün olarak ele almamızı sağlamıştır. Bu noktada salt bir ideoloji incelemesi değil, modern felsefedeki ideolojinin izini sürmekteyiz.

İdeolojiyi bu yönleriyle ele alıp incelememiz, ideolojinin maddi oluş ve işleyiş süreçlerini, bir fikir olarak insan bilincinde nasıl egemen hale geldiği, bireyin kendisini, içinde bulunduğu toplumsal ilişki ağının ve onun getirdiği kültürel fikir egemenliklerini ele alıp incelememiz amaç edinilmiştir. Toplumun tüm hücrelerinin, en ufak bir dini ritüel ya da okuldaki bir derste dahi karşımıza çıkan bu ideolojik etkenliğin, felsefi açıklamaları, bu konuyu ele alan filozofların incelenmesinde karşılık bulmuştur.

İdeoloji ve birey ikilisi, ilişkiye girdiği ya da karşı karşıya geldiği an, sıradan bir birey, üretimin yeniden-üretimi için yaşam koşullarına göre şekillenen bir özne

haline nasıl geldiği, bu problemin felsefi temellendirmelerle incelenmesini karşımıza çıkarmıştır. Modern insan ve modern toplumun kültürel işleyişi, ideolojiyi sırtında taşıyan bir araç olarak somutlaşmıştır.

Çalışmadaki amaç; modern felsefede ideolojinin nasıl bir gelişim süreci içerisinde olduğunu, felsefi temellere dayandırarak araştırmak olmuştur. İdeolojinin felsefi gelişim sürecinin irdelenmesi, çalışmanın ana hattını oluşturmaktadır. Modern birey, toplumun üretim şeklinin içinde, kendi yerini yanılısama halinde görüp, üretim süreci içerisinde konumuna, ideoloji araç edinilerek hazırlanır. Bu sürecin felsefi dayanaklarını ortaya çıkarmak, modern bireyin düşünce tarzının ve düşüncesini eyleme gerçekliğinin temellerinde ne yattığını bize gösterebilmektedir. İdeolojinin modern toplumdaki işleyişi, özellikle Aydınlanma sonrası toplumsal gelişmelerin, aklın ve bilimin iktidarının, toplumsal işleyişi etkilediği somut bir biçimde açıktır. Tam bu noktada ideolojinin rolünü anlamak, bize bireyin modern toplum içerisindeki ontolojik ve aynı zamanda bilinç düzeyinde ne'liğinin cevabını vermektedir. İnsanı gerçekten yapıp etmeleriyle anlamak, o insanın aslında ne olduğunu anlamaya tekabül etmektedir. İdeoloji, tam da insanın yapıp etmelerinin içinde olduğundan, bize sorunların hepsinin cevabını verebilme yetisine sahip bir kavramdır.

Araştırma, modern felsefe ve Marksist literatürde, ideolojinin bir düşünme biçimi olarak ele alınmasının temel kavramlarını kapsar. İdeolojinin, felsefedeki yeri ve onun yarattığı problemleri, yine modern felsefe içerisinde aramak ve kavramak çalışmanın yöntemini oluşturmaktadır. İdeolojinin önce kuramsal dayanakları ile teorik biçimi ayakları üstüne oturtularak, sonrasında insan yaşamının bütün somut işleyişinde ideolojinin yerinin, felsefedeki açıklamaları yapılarak çalışma ilerler. Bu şekilde ideolojinin, teorik ve pratik ayakları oluşturulmuş ve kavramsallaştırılmıştır. İdeoloji sadece bir fikir olarak değil, insan yaşamının her noktasında pratik olarak karşımıza çıkmaktadır. Çalışma, ideoloji tartışmalarının sirayet ettiği bu noktalarda ilerlemiştir. Modern felsefedeki ideoloji tartışmaları, doğa, bilim, devlet, sanat gibi insanın somut yapıp etmelerini kapsadığı için, bu araştırma da ideolojinin izlediği bu yolda ilerlemiştir.

Tezin çalışmasında kuramsal bir dayanak olan Marksist yaklaşımın ideoloji ile girdiği bağ, sınıfsal ve toplumsal bütün hareketler içerisinde kendisine yer

bulmuştur. Marksist yaklaşım ile ideolojinin 'yanlış bilinç' incelemeleri kuramsal bir dayanağa zemin hazırlamaktadır. Marx ve Engels'in bu kavramı felsefi bir boyutta ele alıp incelemeleri ve kavramın insan bilinci üzerindeki etkisi birçok problem ile birlikte ideoloji kavramının incelenmesini zorunlu kılmaktadır. İdeoloji kavramı, sınıfsal çatışmalarda ve insan bilincinin tüm değişim dönüşüm ve sıçrama noktalarında kendisini gerçekleştiren bir bulgu olarak karşımıza çıkmaktadır.

Diğer bir kuramsal dayanak olarak incelenen Mannheim incelemesinde, ideoloji kavramının tüm toplumsal harekete yön verdiği ve bütün toplumsal ilişki ağının içerisinde kavramın felsefi bir etkisinin olduğu açıkça karşımızda durmaktadır. İdeoloji kavramını incelerken toplumsal olanın içinde kalıp, buradaki dinamiklerle felsefi bir çalışma yapmak Mannheim incelemesinde zaruri noktadır. İdeolojinin toplumsal olarak rolü ve bu noktaları nasıl şekillendirdiği Mannheim incelemesinde önemli bulgu olarak karşımıza çıkmaktadır.

Modern felsefe içerisindeki uygulama örneklerinin incelenmesindeki önemli faktörlerden biri 'toplum' incelemesidir. Adorno ve Horkheimer'in bu noktada incelenmesi, ideoloji kavramının tüketim toplumu ile girdiği ilişki, kültür endüstrisi çıkarımı ile bağı ve Aydınlanma eleştirisi önemli bir örneğini oluşturmuştur. Bu kavramlar ile ideolojinin modern dönem içerisindeki bulguları, kavramın felsefi gelişimdeki önemli noktaları karşımıza çıkarmaktadır.

Diğer bir uygulama örneği olarak incelediğimiz durum; Althusser'de devlet ve ideoloji ilişkisidir. Devletin buradaki rolü ve toplumsal ilişki ağlarına ideoloji ile birlikte etkisi incelenmiştir. İdeoloji ve devletin ideolojik aygıtlarının felsefi çıkarımları, modern felsefe içerisindeki ideoloji çalışmalarında önemli bir rol oynamaktadır.

Habermas incelemesi, modern dönem içerisindeki bilim ve ideolojinin ilişkisini ortaya çıkarmıştır. Bilim ve tekniğin ideoloji ile girdiği bağ ve bu durumun sonucunda insanın doğa ile girdiği ilişki felsefi olarak incelenmiştir. İnsanın bilincinin bilim ve teknik ile beraber nasıl bir hal aldığı, ideoloji kavramı ile birlikte modern felsefe içerisinde incelenmesi gereken bir olgu haline gelmiştir.

BİRİNCİ BÖLÜM

1. İDEOLOJİ KAVRAMININ KURAMSAL DAYANAKLARI

1.1. Marksist Yaklaşım

Tarihi ve insanı, aynı zamanda insanın tarihsel süreçte gelişimini ele aldığımız zaman karşımıza çıkan ana problemlerden biri; insan bilincinin toplumsal süreçteki değişiminin nasıl olduğudur. Tarihi ve insan bilincini Marksist bir yöntemle okuduğumuz zaman, burada karşımıza *ideolojinin*, insan doğasıyla girdiği ilişki gözümüze çarpmaktadır.

Bu kavrama Marksist bir yöntemle bakmak, tarihsel olarak insan bilincini incelemekten geçmektedir. Marx kendi dönemine hakim Alman felsefi ideolojisine bir başkaldırı gerçekleştirmiştir. Marx'a göre dönemin filozofları insani olan her egemen ilişkiyi, dinsel bir egemenlik ilişkisine bağlamıştır.¹ İnsanın tarihi, bir toplumsal ilişkiler ağı tarihidir. İnsanın girdiği her türlü ilişkinin altında somut sebepler ve bunların tarihsel, ekonomik ve sosyal bir altyapısı bulunmaktadır. Çünkü Marx'ın söylemlerine göre Genç Hegelciler'in bu tutumu, insanın bilincini farklı bir yönde, ya da yanlış bir biçimde şekillenmesini sağlayan diğer *illüzyonları* görmelerine engel teşkil etmiştir. İnsan artık sadece bilincin bu illüzyonlarıyla savaşmak zorunda kalacaktır.² İnsan bilincinin her türlü toplumsal üretim ilişkisinin bir sonucu olduğunu düşünürsek, ideoloji kavramını tam olarak ele almak olanaksızdır. Marx, insanı ve insan doğasını, somut olarak üretim ve tüketim ilişkileriyle ele almış bir filozof olduğu için, ideoloji kavramını da tam bu noktalarda kalarak incelemiştir.

Marx'ın materyalizmi diyalektik yöntemle birleştirip bu şekilde tarihi okuduğunu ele alırsak, insan bilincinin tam da gelişim noktasını maddi ilişkilere dayandırdığını görmekteyiz. Marksist bir gelenekten gelen Althusser de ideoloji kavramına tam bu noktadan bakmaktadır. "...Maddi pratikleri buyuran maddi bir

¹ Karl Marx ve Friedrich Engels, *Alman İdeolojisi*, Olcay Geridönmez, Tonguç Ok, (çev.), Kor Kitap, İstanbul 2018, s.29.

² Marx ve Engels, *Alman İdeolojisi*, s.29.

ideolojik aygıt içinde var olan ideoloji; öyle ki söz konusu pratikler, kendi amacı uyarınca eylediğine gönülden inanan bir öznenin maddi edimlerinde varolur!”³

Yani Marksist bakış açısıyla bu kavramları incelediğimizde yine insanın somut yaşamına ve maddi üretim biçimine gitmemiz gerekmektedir. Marx'ta ideolojik olan her aygıt ve araç insanın somut yaşamının bir karşılığı olarak gerçekleşmektedir. “...başkalarının kafalarında canlandırdıkları bireyler değil, gerçek, yani eylemde bulunan, maddi üretim yapan bireylerdir; dolayısıyla, kendi iradelerinden bağımsız belirli maddi sınırlamalar, ön kabuller ve koşullar altında çalışan bireylerdir”⁴ Burada anlattıkları kendi iradelerinden bağımsız olan koşulları, bir ideolojik yapılanma olarak değerlendirebiliriz.

Marx ve Engels'in bahsettiği bu illüzyon, insan bilincinin ters dönmüş bir hali olarak yorumlanabilir. İdeoloji, insan bilincinin farklı yansımasıdır. İdeoloji ve illüzyon, Marx ve Engels'te ortak bir paydada ele alınmıştır. Somut bir bağlamı, ön kabul ve koşullarla farklı görme, gösterme işlevidir. İdeoloji, bir ortak akıl ürünü olarak toplumda ve bireyde yerini bulmuştur. Gerçekliği, sürekli ve yeniden, ama farklı boyutlarda inşa etmenin bir aracıdır.

Marx'ta ve Marx sonrası dönemlerde, ideolojik çatışmanın, sadece iki sınıf arasındaki bir ekonomik çıkar ilişkisinin sonucu olduğu fikriyatı uzunca bir dönem devam etmiştir. Ekonomik sınıf savaşımını içeren, aynı zamanda toplumun tüm katmanlarında bir kültürel ve ideolojik hegemonya düzenine geçildiği dönemde, proletarya ve burjuvazi arasındaki sınıf mücadelesi farklı bir boyut kazanmıştır. Sınıf indirgemeci felsefi yaklaşımlar, bu illüzyonun çözülmesine net cevaplar üretememektedir. “Marksizm'in karşısına bu yeni tarihi durumda dikilen politik ve teorik problemlerin boyutu, indirgemeciliğin son izlerinin ortadan kalkmasını gerektirmiştir”⁵ Günümüz sınıflı toplumunda, toplumu bir bütün olarak ele alıp, bu toplumda bireylerin tek tek ideoloji karşısındaki konumu ile toplumla kurduğu ilişki farklı bir hal almıştır.

³ Louis Althusser, *İdeoloji ve Devletin İdeolojik Aygıtları*, Alp Tümertekin (çev.), İthaki Yayınları, İstanbul 2017, s.77.

⁴ Marx ve Engels, *Alman İdeolojisi*, s.34.

⁵ Ernesto Laclau, *Marksist Teoride İdeoloji ve Politika*, Faruk Gültekin (çev.), Doruk Yayınları, İstanbul 2015, s.15.

Tekrardan Marksizm'in ideoloji konusuna bakış açısına dönersek; tarihin akışında insanların ideoloji karşısındaki konumu büyük önem kazanmaktadır. Çünkü Marx, insanı bir üretim süreci içerisinde ele alır. Ama ideolojik hegemonya, insanın üretimsel yaşam standartlarının dışında nasıl ve ne ürettiğiyle de doğrudan bağlantılı bir konu haline gelmiştir. Marx'ın insanı, üretim koşullarının direk içinde ve bilincinin gelişim sürecinin doğrudan bu konuyla bağlantılı olduğunu açıkladığı birçok örnek bulabiliriz. Marx'ta insanın ne olduğu sadece üretimleriyle ve ürettikleriyle sınırlı kalmaz, aynı zamanda nasıl ürettikleriyle de bağlantılı bir problemdir.⁶ İnsanın nasıl bir üretim ilişkisine girdiği, onun geçmişten gelen ve doğduğu andan itibaren, sosyal ve kültürel bir altyapısı ile ilişkisi bütündür. Egemen sınıfın, üretimin her geçen zaman boyutunda devam etmesi, her gün sınıflı toplumun yeniden üretilmesi için kurduğu ideolojik yapı, insanın nasıl ve ne ürettiğiyle ilişkili bir biçimde devam eder.

Marx ve Engels'in ideoloji ve sınıfları ve açık biçimiyle egemen olmayan sınıfların ideoloji karşısındaki konumunu açıkladığı, 'baş aşağı durma' terimi vardır. " ...eğer bütün ideolojilerde insanlar ve onların ilişkileri bir *camera obscura*'daki gibi baş aşağı duruyor görünüyorsa, bu olgu da, tıpkı nesnelere gözün ağ tabakası üzerindeki çevrilmesinin onların doğrudan fiziksel yaşam süreçlerinden ileri gelmesi gibi, insanların tarihsel yaşam süreçlerinden ileri gelir."⁷ İnsanın bilincinin kendi yaşamsal sürecinden ileri geldiği, ideolojilerle bunun bir ağ tabakasıyla kaplandığı ve olmayanı görme, olmayanı yaşama gibi bir süreç, insan bilincine hakim olmuştur.

İnsan, sınıflı toplumlarla beraber kendisine ve doğasına dışsal olan her şeyi içselleştirme sonucuna maruz kalmıştır. Burada ideolojinin önemi yine sınıflı toplumla birlikte ele alınmalıdır. İnsan kendi doğasına bir yabancılaşma haline girmiştir. İnsanın doğada bir canlı olarak hayatını devam ettirmesi için yapacağı şeylerin sınırı yoktur. Fiziksel varlığın devamı, bu mücadeleye bağlı olabilir. Ama insanların bir fikir, bir görüş farklılığı ya da başka bir görüş adına birbirlerini öldürmesi başka bir bilinç düzeyine tekabül etmektedir. Bu şekilde insanlar kendilerini ya da birbirlerini bir tanrı haline getirebilir, aksine bir böcek gibi de

⁶ Marx ve Engels, *Alman İdeolojisi*, s.30.

⁷ Marx ve Engels, *Alman İdeolojisi* s.30.

görebilirler.⁸ İnsan bilinci sınıflı toplumun ideolojik sarmalı içinde ve kendi gelişim sürecinde bu şekilde durak yerlerine sahip olabilir.

İdeoloji, her zaman toplum içindeki sınıfsal farkı, sınıf ayrımını ve bu ayrımın yarattığı maddi koşulları insana gösterir. Ama bunu değiştirilmesi imkansız, insanın doğası gereği durumun böyle olduğunu gösterir ya da tam tersinden, sınıf hegemonyasını öyle bir hale getirir ki, insanlar doğasına aykırı olan bu şekilde yaşamayı kabul etmektedir. Aslında insanların başka bir sınıftan, yani ezilen sınıftan olmayı öğrenmeleri zorunludur. Bir kadın ya da tebaa için yaşamda alt tabakaya ait bir katman olarak tanımlanmak yeterli değildir. Aynı zamanda, onlara bu tanımın etkili bir şekilde öğretilmesi ve onlardan bazılarının parlak mezunlar olarak, bu ideolojik süreç boyunca sivrilmesi gerekmektedir.⁹ İdeoloji insanlara sınıflar arasındaki mücadelede hangi konumda yer alacağını da öğretmektedir. Bunu yaparken birçok aracı kullanır. Öğretme süreci aynı zamanda, insan bilincine bunu içselleştirme sürecidir. Çünkü egemen sınıf, ideolojik üretim araçlarını kontrol eder ve egemen fikriyat tüm toplumda bir pompa görevi görerek, tüm toplumun bilincine işler.¹⁰

Klasik kapitalist öğretideki meta üretimi ve bu metanın topluma bir ücret karşılığında verildiği fikri, ideolojik sarmal içerisinde farklı bir boyut kazanmaktadır. Klasik öğretide bir sıradan alışveriş hikayesi anlatılsa da, aslında eylemin somut karşılığı başka bir boyuta gelmektedir. Bunu Michele Barrett'te şu şekilde görebiliriz: "...görüngüsel biçimin gerçek ilişkiye bulanıklık ya da bir görünmezlik kazandırdığı tezidir."¹¹ Yani üretim ve tüketim ilişkilerinin altında yatan ilişkiye bir illüzyon ile başka bir boyut kazandırmaktadır. Barret'e göre, bir ürüne ücret ödemek gibi görünen şeyin, aslında o ürün üzerindeki emek zaman ilişkisine, yani satın alınan şeyin aslında bir ürün değil, bir üreticinin zamanı olduğu gerçekliğini ideoloji bir şekilde gizleyebilmektedir.¹² Kapitalizmin geldiği mevcut son durumu düşünürsek, toplumun tümünün ve her noktasının bir tüketim ilişkisi içinde

⁸ Terry Eagleton, *İdeoloji*, Müttalip Özcan (çev.), Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2015, s.14.

⁹ Eagleton, *İdeoloji*, s.15.

¹⁰ Michele Barrett, *Marx'tan Foucault'ya İdeoloji*, Ahmet Fethi (çev.), Doruk Yayıncılık, Ankara 2004, s.21.

¹¹ Barrett, *Marx'tan Foucault'ya İdeoloji*, s.29.

¹² Barrett, *Marx'tan Foucault'ya İdeoloji*, s.29.

olduğunu, gözümüzün çarptığı her yerin bir ürün reklamı ve ‘satın alınabilecek’ insan emeği ürünlerle çevrili olduğu gerçekliğini, ideoloji çok açık bir şekilde sağlamaktadır.

İdeolojik aygıtların önemi ve devamlılığı burada öne çıkmaktadır. İdeoloji kendisini zamanın her noktasında tekrardan üretmek durumundadır. Bazen bunu olabildiği en açık şekliyle (faşizm gibi) bazen de çeşitli aygıtlarla, toplumun en ufak hücrelerine yayılarak yapmaktadır. Gerçekliği örtme işi burada devreye girmektedir. Kapitalist sınıf ağlarını ve sınıf ilişkilerini incelediğimizde, burjuva ideolojisi diğer bütün sınıfsal ilişki ağlarını da içermek zorundadır. Yani egemen burjuva ideolojisi, kendi içine girmiş küçük burjuva ideolojilerin, işçi sınıfı ideolojilerini, büyük bir kapsamla içermek zorundadır.¹³ Burjuva ideolojisi, kaotik bir üretim ve tüketim sistemi olduğundan dolayı, ideolojik iktidarını da bu şekilde devam ettirmek zorundadır. Bunu yaparken daha önce değindiğimiz Marksist teorideki ‘yanlış bilinç’ ilişkisini kullanmaktadır. Ama son kapitalist ilişki ağlarını ele aldığımız zaman, bu görüşe eleştiriler geldiğini görmekteyiz. İnsanlar bu ideolojik saldırılara açıktan boyun eğmiş ve içselleştirmiş olarak, bilincinin başka bir dışsal etken tarafından belirlendiğini ön koşul olarak kabul etmiş bulunmaktayız. Altı tamamen boş fikirlerle kendilerini tamamen nasıl bir üretim ve tüketim aracı olarak görebilirler? Eğer bu direkt olarak kabul ettiğimiz bir görüş ise, insanlar bu kadar cahil ve safdilseler bir gün kendilerini özgür kılacaklarını nasıl umabiliriz?¹⁴

Yanlış bilinç kavramına gelen eleştiriler kısmen doğru iddialardan kaynaklanmaktadır. İdeolojilerin insan bilincinde nasıl bu kadar etkili olup, onu içi boş safsatlarla doldurduğu ve insan bilincini de aşarak bir toplumsal bilinç ağını nasıl oluşturduğu tartışması, bu tartışmayı yanlış bilinç kavramından çıkarıp farklı tartışmalara götürmüştür. İdeolojiler nasıl gerçeğin yerini alıp, kendisi gerçek olmuştur? “Gerçekten etkili olabilmeleri için, ideolojiler, insanların deneyimine en alt düzeyde bile olsa anlam vermek ve toplumsal gerçeklikle aralarındaki pratik etkileşim sonucu edindikleri bilgilerle belirli bir ölçüde uyuşmak zorundadır.”¹⁵ Yani ideoloji, insanın en somut ve en derin yaşamsal ilişki ağlarına girmek zorundadır.

¹³ Laclau, *Marksist Teoride İdeoloji ve Politika*, s.93.

¹⁴ Eagleton, *İdeoloji*, s.32.

¹⁵ Eagleton, *İdeoloji*, s.34.

İdeoloji, Marx'ta olduğu gibi bir yanlış bilinç temelinde gelişmiş olabilir, ama insanın en somut istek ve arzularını da yerine getirmekte yükümlüdür. İnsanın somut isteklerini yerine getirebilen bir fikir ağı, yanlış olarak insan bilincinde nasıl vücut bulmuştur?

Burada Eagleton farklı bir görüş ortaya çıkarmaktadır. Ona göre o an var olan koşullara göre diyebileceğimiz ve bu anlama gelen 'yanlış' ile 'gerçekdışı' anlamına gelen yanlış birbirinden çok farklıdır.¹⁶ "İdeolojinin, zaman zaman ilk anlamda yanlış olabileceğini ileri sürmek mümkündür ama ikinci anlamda mümkün değildir."¹⁷ Yani bir ideolojik aygıt karşısında insanın içerisine girdiği bilinç, bir yanlış yönlendirme ya da gerçekdışı bir anlamlandırma halini almış olabilir. Ama daha ilerisinde insanın somut yaşamında karşılık bulmuş, gerçek istek ve arzuların karşılığı olmuş olabilir. Çünkü en başta belirttiğimiz üzere; insanların bilincini maddi yaşamları belirlemektedir. İdeoloji tam olarak buraya yoğunlaşmak zorundadır. "Tasavvur, düşünme, insanlar arasındaki zihinsel ilişkiler bu aşamada hala onların, maddi davranışlarının dolaysız ürünü olarak ortaya çıkar"¹⁸ Bütün zihinsel aktiviteler, burada bahsedilen tüm maddi davranışların esaslı sonucudur. Burada asıl mesele, bu aktivitelerin gerçekle olan bağlantısıdır. İnsanın hayalleri, kafalarında oluşturdukları herhangi bir fikriyat, en olmadık ve gerçekle en bağlantısız gibi görünen şeyler bile, bu maddi ilişkilere dayanmaktadır. Tam bu noktada Marx ve Engels şunu ortaya koymaktadır: "O halde ahlak, din, metafizik ve ideolojinin diğer bütün çeşitler ile bunlara karşılık gelen bilinç biçimleri, artık bağımsız görünümünü yitirir."¹⁹ Bunların hiçbirinin bir tarihsel gelişim süreçleri olmamıştır. Ama insanlar kendi maddi yaşam koşullarını ürettikçe, maddi ilişkilerini geliştirdikçe, kendi fikirlerinin ürünlerini de ortaya koymaktadır. İleride ideolojik aygıt olarak ele alacağımız devlet, din, hukuk gibi Marksist felsefedeki üst yapı kurumları, ideolojinin somut belirlenimleri karşısında farklı bir hal almıştır.

Yanlış bilinç kavramını ve ideoloji yaklaşımını bu bölümde tam bu noktadan ele almaktayız. Marx ve Engels'in ortaya koyduğu en temel yaklaşımdan hareket

¹⁶ Eagleton, *İdeoloji*, s.44.

¹⁷ Eagleton, *İdeoloji*, s.44.

¹⁸ Marx ve Engels, *Alman İdeolojisi*, s.34.

¹⁹ Marx ve Engels, *Alman İdeolojisi*, s.35.

etmekteyiz. Bu yaklaşım: “Yaşamı belirleyen bilinç değildir, tersine, bilinci belirleyen yaşamdır.”²⁰ Emek ve üretim alanı yaşamı belirleyen ana olgu olarak ortaya koyduğumuz takdirde ideoloji, insanın emek ve üretim alanına doğrudan etki etmek zorundadır. Bütün üretim ilişkilerinin içerisinde kendi varlığını sergilemektedir. İdeoloji, asıl olarak egemen ideoloji, kendi varlığını bir fabrikada, bir tarlada, bir devlet dairesinde, küçük bir ayakkabı atölyesinde, bir müzik stüdyosunda kurmak zorundadır. Modern dönemde ise egemen ideoloji, kendisini yaşamın bulunduğu her noktada var etmiştir. İnsan yolda yürürken, üretim ilişkilerinin dışına çıktığı evinde televizyon izlerken, bir parkta oturmuşken, herhangi bir insani aktivitenin hepsinde bir ideolojik belirlenim içerisine girmiştir. İnsan sadece belirli sistem adına emek zamanını sattığı anda değil, diğer bütün zamansal ve somut ilişkilerinin hepsinde bu ideolojik saldırıya maruz kalmaktadır. Gözünün iliştiği her yer, mevcut sistemin yeniden üretimini sağlamaktadır. Bunu da en somut ilişki ağına girerek yapar.

Çünkü insanı insan yapan en gerçek şey başka insanlarla ilişki içerisine girmesidir. İnsan ilk bu bilinçle hareket etmektedir. “...insanı çevresindeki diğer bireylerle ilişki kurması gerektiğinin bilinci, toplum içinde yaşadığına dair bilincin başlangıcıdır.”²¹ İdeoloji tam bu noktada belirleyen ve insani ilişkilerin ihtiyaçlarının hepsinin içine giren bir konumdadır. İnsanın toplumla kurduğu ilişkiyi, egemen ideoloji bağlamında, sınıfsal çıkarlar başta olmak üzere, bu anlamda yeniden kurar ve yeniden üretir. İnsanın ilk gereksinimi ve bilinci, başka insanlarla ilişki ağına girmektir. Üretim ilişkisi ile birlikte başarılı ve etkin bir egemen ideoloji bu noktada ortaya çıkar. Tam burada başarılı bir egemen ideoloji, gerçeklikle bağını ne kadar iyi kurabilirse, gerçek istek, gereksinim ve arzuları dikkate alır.²² Yine bu noktada Eagleton bu durumu ideolojinin ‘Aşıl topuğu’ olarak tanımlar. “Aşıl topuğudur da; onu bir ‘öteki’ tanımaya ve bu ötekiliği potansiyel olarak yıkıcı bir güç olarak kendi biçimleri arasına katmaya zorlar”²³ Yani egemen ideoloji yine kendisi gibi bir ideolojik çevreleme tarafından yıkılıp değiştirilebilir. Burada sınıfsal olarak egemen haline gelmek, egemen sınıfın ideolojik bir gerçekliği halini alır.

²⁰ Marx ve Engels, *Alman İdeolojisi*, s.35.

²¹ Marx ve Engels, *Alman İdeolojisi*, s.38.

²² Eagleton, *İdeoloji*, s.71.

²³ Eagleton, *İdeoloji*, s.71.

Marx ve Engels'in de değindiği kendinde sınıf ve kendisi için sınıf terimleri burada önemli yer tutmaktadır. Çünkü ideolojilerin Marksist felsefede bir sınıf savaşımı uğruna egemen olduğu, toplumu ve sınıf çatışmalarını yöneten ideolojik altyapıların olduğunu bilmekteyiz.²⁴ Egemen sınıf ya da ezilen sınıf, kendi sınıf bilincinin farkında ve ona göre somut adımlarını attığında, ideolojik çatışmalar da tam o noktada ortaya çıkmaktadır. Sınıf bilinci ve ideoloji aslında iç içe geçmiş ve birbirinin yerine tutar hale gelmiştir. Yani egemen sınıf, egemen olduğunun farkında ve ideolojik çerçevesini bu konuma göre biçimlendirmektedir. Ezilen sınıfın, bir sınıf olarak ezildiğinin bilincinde olmaması, tarihi ve içinde bulunduğu koşulları değiştirecek farkındalığı kendinde bulmaması, egemen ideolojinin sağladığı konumdur. Egemen ideoloji egemen sınıfın ideolojisidir. Barrett bu durumu özetlerken: "Sınıflı toplumda sınıfsal olmayan ideolojinin varolmayacağındaki ısrar da eşit derecede önemlidir; bu o kadar doğrudur ki 'ideoloji' ile 'sınıf bilinci' terimleri bu gelenekte neredeyse birbirinin yerine geçer bir hal alır."²⁵ Sınıf bilinci ve ideoloji diyalektik olarak birbiriyle iç içedir. Sınıf bilinci ne kadar somut bir hal almışsa, egemen ideolojiye karşı çıkış orantısız olarak yükselir. Tam tersi durumda sistem kendisini bir makine gibi işletir ve her gün yeniden biçimlendirir.

İleri kapitalizmde ideoloji kendisini o kadar gerçekleştirmiş ve gerçeğin yerini almıştır ki, her dakika bir üst yapı kurumunu kullanarak kendisini yeniden üretmeye ihtiyaç duymamaktadır. Gerçeğin yerini alan bir kavramdan bahsederken, onu ayrı bir olgu olarak ele almak, gerçekliğin yanında ayrı bir işleyişi olduğunu kabul etmektir. Bunun tersine ideoloji, gerçek olmuştur ve doğal işleyiş haline gelip bir mantıksal çerçeve kazanmıştır. Bu da sistemin devamlılığını çok açık bir şekilde, egemen sınıf açısından 'pürüzsüz' şekilde işlemlerini sağlar. Tam bu noktada Eagleton şöyle açıklar: "Sistemin tıkr tıkr işlemlerini sağlayan şey, birtakım öğretiler, ahlaki söylemler veya ideolojik 'üstyapı' değil, gündelik yaşamın rutin maddi mantığıdır."²⁶ Bu noktada Marksizm'in ideolojiye yaklaşımı yine bilimsel ve somut bir hal almaktadır. Sınıfsal bilinç ve maddi yaşam, ideolojiyle sarmalanmış, artık doğal yaşam haline gelmektedir.

²⁴ Jan Rehmann, *İdeoloji Kuramları Yabancılaşma ve Boyun Eğme Güçleri*, Şükrü Alpagut (çev.), Yordam Kitap, İstanbul 2017, s.42.

²⁵ Barrett, *Marx'tan Foucault'ya İdeoloji*, s.39.

²⁶ Eagleton, *İdeoloji*, s.61.

Marx ve Engels ideoloji kavramını incelediğinde, bir sınıfsal başkaldırı ve sınıfsal bilince kavuşma halini ortaya koymuşlardır. Kendi dönemi ve kendisinden önceki filozoflara bir eleştiri getirip, ideolojik kavramların, asıl sebebine ya da bu ideolojik kavramların maddi sonucuna girmemeleri konusunda uzunca bir eleştiri yapmıştır. Sınıfsal egemen fikirleri, bir sınıf ideolojisi olarak değil de çeşitli inanç sistemleri (devlet, din, millet, tanrı, bilim vb.) olarak inceleyen dönem filozoflarına materyalist açıdan bir ideoloji açıklaması getirmişlerdir. Onlar, inançlar olarak kabul ettiği şeylerin ideolojik yönlerini görmemişlerdir ve insanları pragmatik olarak karşı çıkılabilir siyasi eylemlere yönlendirmeyen, pratik etkinliklerden tamamen uzaklaştıran metafiziksel fikirler olarak görüp, bu düşünce biçimine açıktan saldırmışlardır.²⁷

Günümüz kapitalizm koşullarına geri dönecek olursak, ideoloji kavramını bir şekilde Marksist literatürle açmış bulunmaktayız. Diyalektik materyalizm incelemeleri, aynı şekilde günümüz toplumsal koşullarını ideoloji kavramıyla incelememize yardımcı olmaktadır. Sınıf çelişkilerinin keskin bir bıçak gibi ortada durduğu koşullar değil, artık toplumun her noktasına yayıldığı, her noktasında sınıfsal bir iktidar ilişkisinin olduğu koşullarda, Marksizm'in sınıf aidiyetleri ile oluşturduğu ideoloji tartışmasının üstüne, bu koşullara uygun bir ideoloji açıklaması yapmamız gerekmektedir. İdeoloji tartışmasını sınıf eksenli ele aldığımız zaman, daha derin ve teorik bir bilimsel çalışma gerekmektedir. Günümüz kapitalizm koşullarını düşündüğümüzde bu daha çok kendisini ortaya koymaktadır.

İdeoloji kavramını sınıf eksenli aldığımız zaman ortaya bazı önkoşullar çıkmaktadır. Bunu Laclau şöyle açıklar: "...ideolojinin sınıf içeriğini analiz etmenin ön koşulunun; teorik söyleminin kendine özgü birliğini kurarak sorgulamayı yönlendirmek olması gerektiği anlamına gelir."²⁸ Yani biz ideoloji kavramını ve onun yarattığı toplumsal ilişki ağını incelerken, bir politik tespit, sınıfsal bir çözümleme ve kapitalizm incelemesi değil, ideolojinin düşünüş biçiminin, insan bilincindeki yeri, toplumsal bilinçteki gerçekleşmesini, felsefi açıdan ele alıyoruz.

²⁷ Eagleton, *İdeoloji*, s.74.

²⁸ Laclau, *Marksist Teoride İdeoloji ve Politika*, s.99.

Marksizm'i incelerken karşımıza çıkan sınıfsal teoriler ve kapitalizm çözümlemesi, başlı başına bir felsefi çözümlemedir.

Kapitalist toplumsal ilişkilerin geldiği somut noktada, ideoloji kavramı klasik Marksizm yorumlamalarında sınıfsal bir bilinç düzeyine, sınıfsal bir çatışmaya ve onun sonucunda yine sınıfların arasındaki mücadeledeki insan bilincine gitmekteyiz. Kapitalist ilişki ağı, insanları bir şekilde, o toplumun somut özneleri haline getirmektedir. Kapitalist ilişki ağlarını her gün yeniden üreten insan, bu toplumun bir yapıcı unsurudur ve o yapıları her anında bilinç düzeyinde yeniden üretmektedir. “Yapıların basit taşıyıcıları olan bireyler, ideoloji tarafından öznelere dönüştürülürler, yani gerçek varoluş koşullarıyla ilişkilerini, sanki bu ilişkinin belirlenmesinin özerk ilkesi kendileriymiş gibi yaşarlar.”²⁹ İnsan aslında, daha sonra Althusser’de çok fazla değineceğimiz gibi, kapitalist ilişki ağının taşıyıcı bir öznesi haline getirilmektedir. İçinde bulunduğu her konumda bu ilişki ağını yeniden üretir, ideolojiye maruz kalınan bir özne konumuna gelir. İdeolojiler, bulunduğu her noktada insanı ve dolaylı ya da dolaysız insan bilincini bu ilişki ağına çağırılmaktadır. Bunu sürekli kendi ideolojik aygıtlarıyla, ya da açıktan kendisinin oluşturduğu sistematik yöntemleriyle yapmaktadır. Bunu insan daha dünyaya gelmeden cinsiyet rolleriyle, dünyaya geldikten sonra, dini unsurlarla, eğitim yolu ile, ailevi ilişki düzeniyle, egemen ideolojinin fikir dünyasına maruz kalmaktadır.

İdeolojik söylemler insan bilincine bu şekilde yön verebilir, onu geliştirebilir ve birçok açıdan değişikliğe uğratabilir. Çünkü toplumsal açıdan bir karşılığı olmayan ve ayrı ayrı şekilde kendi başına bir anlamı olmayan söylemler karşısında ona maruz kalan özneler olmadığı sürece bir anlam kazanamamaktadır.³⁰ İnsan içinde yaşadığı koşulları değiştirmedikçe, bu türden çağırılmalara ve ideolojik aygıtların –Althusser’de daha detaylı incelediğimizde devlet, hukuk, din, eğitim, aile gibi kavramların- devamlılığını sağlayan özneler olarak devam etmektedir. Marx ve Engels bu koşulların değişiminin, daha önce de belirttiğimiz gibi insanın bir sınıfsal özne olarak olarak sisteme müdahil olması sonucunda olabileceğini söylemektedir.

²⁹ Laclau, *Marksist Teoride İdeoloji ve Politika*, s.103.

³⁰ Laclau, *Marksist Teoride İdeoloji ve Politika*, s.101.

³⁰ Laclau, *Marksist Teoride İdeoloji ve Politika*, s.103.

İnsanın içinde bulunduğu ideolojik kurulu konumu değiştirmesinin tek yolu, bütün ideolojik ağ karmaşasını reddetmek, ve aslında tek kabulleneceği ideoloji biçimi kurulu ideoloji ağını yıkacak ideoloji biçimini kabul etmektir.³¹ Koşulları değiştirmek bununla mümkündür. İnsanın içinde bulunduğu bu ideolojik ve hegemonik sınıfsal krizlerin çözümlünün tek bir mümkün yolu olabilmektedir. O da içinde bulunduğu bütün ideolojik çağırmların hepsini tek tek yadsımak, bunları yadsırken tek bir ideolojik çağırma özne olarak katılması, bu çağırmanın, mantıksal bütün sonuçlarının var olan sistemi yıkmaya ve dönüştürmeye ve eleştirisine dönük haline getirmesidir.³² Bu çözümlenme Marksizm'in sınıfsal teorisini de kapsamaktadır. Buradan sonra artık modern kapitalizmin içinde bulunduğu toplumsal ilişkilerin ideolojik düşünme biçimiyle bağlantısını irdeleyeceğiz. Kapitalizm yeni dönemdeki gibi değil, artık bütün ilişki ağlarının içinde olduğuna göre, ideoloji de toplumsal bütün ilişki ağlarının içine girmiştir. Bunun çözümlenmesine felsefi bir düşünme biçimi ile devam etmekteyiz.

1.2. Mannheim'ın Çözümlenmesi

Karl Mannheim ideoloji meselesine genişçe teorik bir alan açmıştır. Bilgi sosyolojisi olarak adlandırabileceğimiz kuramı ile ideoloji konusuna derin bir giriş yapan Mannheim, ideolojiyi klasik teorik bir çalışma olarak değil, mantık ve onun elverdiği alanlarda incelemiştir. Eagleton'a göre,

Bu tür bir bilgi sosyolojisi, Mannheim'a göre eski tarz ideoloji eleştirisinin yerini alabilecek iyi bir alternatiftir. Bu eleştiri biçimi özü gereği, bir kimsenin hasmının fikirlerinin maskesini düşürmesi, bu fikirlerin bilinçli veya bilinçsiz toplumsal güdülenimler tarafından beslenen yalanlar, aldanmalar ve yanılsamalar olduğunu gözler önüne sermesi ile ilgili bir meseledir.³³

Bilgi sosyolojisi ve Mannheim'ın ideoloji ile bağlantılı olarak çeşitli görüşlerini bu dayanaklara yaslanarak açıklamaya çalışacağız. "İncelenmek istenen, düşüncelerin mantıkla ilgili ders kitaplarına yansıma biçimi değil, kamusal yaşamda ve politikada kolektif bir faaliyet aracı olarak gerçek işlevidir"³⁴ Yani Mannheim'ın bu konuyu ele alışında, insani düşünce faaliyetine kaba bir düşünce fiili olarak değil, tüm toplumun bir varyasyonu olarak ele almaktadır.

³¹ Laclau, *Marksist Teoride İdeoloji ve Politika*, s.103.

³² Laclau, *Marksist Teoride İdeoloji ve Politika*, s.103.

³³ Eagleton, *İdeoloji*, s.150.

³⁴ Karl Mannheim, *İdeoloji ve Ütopya*, Mehmet Okyayuz (çev.), Nika Yayınevi, Ankara 2016, s.29.

Mannheim *İdeoloji ve Ütopya* eserini yazarken, kitabın amacını, bir düşünce biçiminin ele alınışına itiraz ve toplumsal bir düşünce biçiminin nasıl betimleneceği, eleştirileceği, analiz edileceğine bir altyapı oluşturmak üzerine kurmuştur.³⁵ Yani toplumsal bir düşünce dünyasını oluşturan nesnel koşulların incelenmesi, bireyin buradaki egemen fikir karşısındaki yerinin nasıl olacağı, farklı bir nesnel bakışla ele alınacaktır. Bu yöntem Mannheim'a göre bilgi sosyolojisinin yöntemidir.³⁶ Biz burada felsefi temellere dayandırılmış bir ideoloji düşünce biçiminin nasıl oluşacağını Mannheim'ın toplumsal ve ideolojik olanın çözümlenmesi yöntemine bakarak ortaya çıkarmaya çalışacağız.

Mannheim burada ele aldığı problemin temel oluşumunu şu şekilde açıklamıştır: “Bilgi sosyolojisinin temel savı, toplumsal kökenleri açığa kavuşmadığı takdirde yeterli ölçüde anlaşılması mümkün olmayan bazı düşünce biçimlerinin varolduğudur.”³⁷ Daha önce Marksist bir bakışla ideoloji problemini ele alırken, tekil insanın bilincinin ya da düşünce biçiminin, bir toplumsal ideolojik hegemonya veya o dönemin somut koşullarının yarattığı insan ilişkilerinin bir tezahürü olduğunu ortaya koymuştuk. Mannheim'da bu fikrin bir devamı olarak görülen bu yöntem karşımıza çıkmaktadır. İdeoloji ve onun yarattığı düşünce biçimini araştırırken, bazı insani fikirlerin toplumsal kökenini ortaya çıkarmadan, bu düşünce yapısının gerçekliğini tam olarak kavrayamayacağımız karşımıza çıkmaktadır.

İdeoloji kavramını derinlemesine fakat sosyolojik bir açıyla ele alan Mannheim, ideoloji kavramının öncesini ve sonrasını, toplumsal ve bireysel dayanaklarını yine toplumsal verilerle açıklamıştır. Mannheim tarihsel boyutta da kavramın ilerleyişini ve değişimini, geçirdiği evrimsel hali ayrıntılı bir biçimde ele almıştır. Bunu sosyoloji açısından kullanarak ilerleyen Mannheim'ın ilerleyişinde biz felsefi açıdan bir ideoloji incelemesi yapmak durumundayız. Mannheim'ın tarihsel incelemesinin ve bu kavramının ortaya çıkışının ilk dayandığı durum Napolyon'un bu kavramı kullanması olmuştur.

Kitabında bir fikrin gerçekliğinin, ontolojik açıdan varoluşunu bir politik altyapıya bağlarken şu örneği vermiştir. “Napolyon'dan Marksizme kadar ideoloji

³⁵ Mannheim, *İdeoloji ve Ütopya*, s.30.

³⁶ Mannheim, *İdeoloji ve Ütopya*, s.31.

³⁷ Mannheim, *İdeoloji ve Ütopya*, s.31.

kavramı tarihi bu kavramın geçirdiği tüm içeriksel değişimlere karşın bu özgün ontolojini her zaman muhafaza etmiştir.”³⁸ Yani ideoloji kavramıyla karşı karşıya kaldığımız her noktada, toplumun somut ilişkilerinin politikayla girdiği bağ ve politikanın o ilişki ağını yönlendirmesi kaçınılmazdır.

Mannheim toplumsal açıdan ideoloji kavramının gelişimini incelerken, bu kavramın tarihsel olarak da varoluşunu incelemiştir. İdeoloji kavramının politik olarak kullanılmasında bir pragmatizm yatmaktadır. İdeoloji kavramı, tarihsel olarak ortaya çıkışı ve toplumda karşılık bulduğu dönemleri incelersek ufak bir tarihsel akış içerisine girmek mecburiyetinde kalmaktayız. Mannheim’ın ideoloji dediği ve ütopya kavramıyla harmanladığı bu incelemeyi bu şekilde daha iyi ele alabiliriz gibi durmaktadır. Mannheim çok fazla olmasa da bir geriye gidiş yapıp Napolyon’un bu kavramı kullanımında bir toplumsal ve politik altyapı bulmaktadır. “Napolyon yukarıdan aşağıya mücadelesinde ‘ideologlar’ sözcüğünü kullanarak kendisine karşı gelenleri kıymetten düşürüp tasfiye etmeye çalışmıştı.”³⁹ Tarihsel incelemesinde bu örneği veren Mannheim, kavramın bir pragmatik geçmişinin ve altyapısının varlığını ortaya koymaya çalışmıştır. Politik ve ekonomik anlamda bir liderin, aynı şekilde politik ve ekonomik düşmanlarına karşı yürüttüğü fikri mücadelede, karşı tarafa ideolojik baskı aygıtı ya da ideologlar suçlaması, kavramın o dönemdeki toplumsal ve siyasal koşulların açıklığını bize vermektedir. Kavramın bir toplumsal üretim ve tüketim ilişki ağının muhafaza edilmesindeki arka plan olarak yorumlandığı geçtiğimiz bölümdeki incelemelerde gördüğümüz şey, burada ters dönmüş gibi durmaktadır.

İdeoloji ve ideolog kavramı bir küçümseme ve saldırı aracı olarak kullanılmaktadır. Mannheim tam da bu noktada kavramın gelişimini toplumsal dayanaklarla ele almaktadır. Çünkü Marx ve Engels’in bu kavramı incelemesinde Napolyon’un bu kullanımı ve o zaman Napolyon’a ilk dönemlerde yön veren ideologların yeri oldukça önemlidir. Napolyon kendisine karşı duran ve ülkenin çeşitli sorunlarına çözüm üretmeye çalışan insanları metafizikçi olarak suçlamıştır.⁴⁰ Hatta bunun devamında entelektüelleri ve ideologları aynı şekilde metafizikçi ve

³⁸ Mannheim, *İdeoloji ve Ütopya*, s.102.

³⁹ Mannheim, *İdeoloji ve Ütopya*, s.103.

⁴⁰ Sinan Özbek, *İdeoloji Kuramları*, Notos Kitap Yayınevi, İstanbul 2011, s. 42.

dünyanın gerçekliğini tam kavrayamayan ‘ideologlar’ olarak nitelemiştir.⁴¹ Marx ve Engels o dönemin koşullarında, kavramın bu şekilde kullanılış tarzını derinden incelemişlerdir. Bu anlayıştan bir miktar yararlı olsalar da onlar kavramı daha somut ilişkilere bağlayarak, kendisine karşı her itiraza geliştirilen bir ideoloji suçlaması ile değil, güç ve tahakkümün ideoloji kavramını belirleyen bir araç olmaktan çıkarıp tam da bu noktada onların eleştirisi haline gelmiştir.⁴² Mannheim bu geleneğe eğilimli olarak da nitelenebilir. Çünkü Marx ve Engels bir önceki bölümde de gördüğümüz gibi bu kavramı bir toplumsal ilişki ağlarının bütünü olarak ele almaktan kaçınmamışlardır.⁴³

Mannheim’in tarihsel ve sosyolojik ideoloji incelemesinde birçok ideoloji ve teorik çeşitliliği bir içsel birlik içerisinde ele alınmıştır.⁴⁴ Mannheim incelemesinde en önemli eser *İdeoloji ve Ütopya* adlı kitabıdır. Adından da ötürü bu eserinde ideoloji fikriyatının gelişimi ve adına ütopya dediği bir düşünüş biçimini ele almaktadır. Bu iki kavramın farkını ve birlikteliğini, diyalektiğini ve çelişkilerini somut koşullar altında inceleyip, farklarını ve birbirlerini ortaklaştıran noktaları felsefi açıdan değerlendirdiği alanlarla ilgileceğiz. Mannheim ideoloji ve ütopya kavramlarını öncelikle birbirinden ayırmaya, ikisinin ayrı işlevselliğini ortaya koymaya çalışmıştır. İdeolojiyi “...hakim grupların düşüncelerindeki bir duruma çıkarlarıyla yoğun biçimde bağlanarak iktidar bilinçlerini zayıflatacak belli gerçekleri doğal olarak daha fazla görememelerini yansıtır.”⁴⁵ şeklinde özetlemiştir. Mannheim’da gördüğümüz şekliyle ideoloji kavramı, yine bir sınıflar arası, aynı zamanda sınıflar üstü olan bir iktidar ilişki ağının, iktidarın yönettiği kitlelerin gerçekliğin bir yadsıması olarak kullanılmıştır. Tanıma devam ederken Mannheim; gerçekliğin toplumdan gizlendiği ve böylece toplumu istikrarlı bir toplum haline getirme sürecinin bir parçası olarak yine ideolojiyi görmektedir.⁴⁶ Burada bahsedilen ‘istikrar’ kavramı, yine ideoloji ile örtük bir şekilde, toplumun dizaynı ve gerçekliğin başka türlü yansımış halinden bahsedilmektedir. Çünkü toplumlar ve toplumların bilinç halinin istikrarlı bir şekilde devamı, o üretim ilişkisinin devamlılığı ve sürekli

⁴¹ Özbek, *İdeoloji Kuramları*, s.42.

⁴² Rehmman, *İdeoloji Kuramları, Yabancılaşma ve Boyun Eğme Güçleri*, s.30.

⁴³ Rehmman, *İdeoloji Kuramları*, s.31.

⁴⁴ Eagleton, *İdeoloji*, s.72.

⁴⁵ Mannheim, *İdeoloji ve Ütopya*, s.67.

⁴⁶ Mannheim, *İdeoloji ve Ütopya*, s.67.

biçimde yeniden üretilmesi, korunması açısından elzem bir rol oynamaktadır. İdeolojinin ontolojik açıdan dayandığı yer tam olarak bu iktidar ilişkilerinin korunması olarak altı çizilmiştir.

İncelediğimiz ideoloji ve ütopya kavramlarını derinleştirecek olursak, Mannheim öncelikle ideolojinin bu şekilde bir açıklamasını yaptıktan sonra, ütopya kavramını ortaya koymuş, ideoloji ile birlikteliğini irdelemiştir. Tam kelime anlamıyla değil, ütopyayı bir düşünce kavramı olarak incelemiştir. Ütopik düşünce kavramına bir giriş yapacak olursak: “Politik mücadelenin karşıtı olan bir keşfi, yani ezilen belli grupların entelektüel olarak toplumun verili bir durumun yıkılmasıyla ve dönüştürülmesiyle ilgilenmeleri sonucunda...”⁴⁷ Burada devamlılığı olan bir cümlede incelenmesi gereken kavramlarla karşı karşıya kalmaktayız. Politik mücadelenin tam bir karşıtı olarak görmektedir. Bunun bizde karşılığı olan anlamı, ideolojik mücadelenin bir politik mücadele olduğunu anlayabiliriz. Ütopik düşünce, verili bir durumun yıkılıp dönüştürülmesi ile ilgilenir. Bunu ise farkında olmadan, bilinç düzeyinin dışında, bilgisine sahip olmadan kavramaktadır. Devam eden cümlesinde şunları ekleyerek kavramı daha geniş bir şekilde açmaktadır: “...bilmeden, yalnızca koşulları olumsuzlayan unsurlarını görmelerini yansıtmaktadır.”⁴⁸ Burada ideolojiden farklı olarak ‘bilmeden’ ve ‘yalnızca koşulları olumsuzlayan’ örneklemeleri önemli bir yer tutmaktadır. İdeolojik fikriyat altında, verili koşulların yıkılmasıyla ilgilenen birey ve toplumsal hareket, bunu bilerek ve o ideolojinin işlevinin farkında olarak bunu yapmaktadır. Ütopik düşünce kavramında ise daha farklı bir tanım karşımızda durmaktadır. Aktif ve faal olan insan, kendi toplumsal koşullarını değiştiren düzenleyen durum içerisinde, bunun politik karşılığını bilinç haline getirmeden sadece fikirsel olarak olumsuzlayarak devam etmektedir. Bu iki kavram arasındaki en önemli fark burada yatmaktadır.

Bu iki kavramı ele alırken Mannheim, bize sadece iki olgunun ortaya çıkışını anlatmamaktadır. Dünyanın yorumlanmasında ve değiştirilmesinde bize yeni bir bakış açısı sunacak iki derinlemesine olgu ile karşı karşıya durduğumuzu belirtmektedir. “Dünya, kendisini dünya yapan anlamsal bağlamlar biçiminde karşımıza geçmiş ve aslında bu iki veri çerçevesinde yeni bir anlama konu

⁴⁷ Mannheim, *İdeoloji ve Ütopya*, s.67.

⁴⁸ Mannheim, *İdeoloji ve Ütopya*, s.67.

olmuştur”⁴⁹ Dünyanın, doğal olarak toplumun ve insanın ve bu iki kavramın bilincinin farklı bir şekilde yorumlanma zorunluluğu, ideoloji ve ütopya kavramlarıyla karşımıza farklı bir biçimde çıkmıştır.

Bu iki kavramın önemini ortaya koyarken Mannheim, toplumdaki ve dünyadaki yerimizi belirleyen, bizi yönlendiren fikirlerle karşılaştığımız zaman, bu fikirlerle ilişkimizi belirleyen ana problemin ne olduğunu incelemek istemiştir.⁵⁰ Bu tam olarak da toplumun bütün ilişkilerini belirleyen ilişki ağını incelemek, ideolojiyi incelemek demektir. “Toplumsal davranışı mekanik bir şey gibi dışarıdan anlamak mümkün değildir. İnsanı harekete iten ve sosyal eylemi meydana getiren insanın içinde taşıdığı, ona kılavuzluk eden bazı “değer”ler ve “anlam”lardır.”⁵¹ Daha öncesinde de ortaya koyduğumuz gibi ideoloji bir toplumsal ilişki ağıdır, bu ağı belirleyen ana nedendir. İdeolojiyi incelemek onu araştırmak istediğimizde toplumun ilişki ağına bakmamız gerekmektedir. Burada şöyle bir problem yatmaktadır. İdeolojiyi incelerken toplumun tarihsel bağlarını incelememiz gerekiyorsa, ideolojinin de tarihsel bir arka planının incelenmesi gerekmektedir. “Eğer ideoloji eleştirisi, düşüncenin toplumsal temellerini incelemeye kalkışıyorsa, mantıksal olarak kendi tarihsel kökenleri hakkında da belirli bir açıklama getirme gücünde olması gerekmektedir.”⁵² Mannheim incelemesinde göreceğimiz en önemli nokta ideolojinin de tarihsel kökenlerinin incelendiğini görmektir. Napolyon’dan bu zamana ideolojinin toplumsal kökenlerinin, insan bilincindeki yerini incelemesinin ve toplumun ilerleyişiyle bunu bağdaştırmasının önemli noktası burasıdır.

Mannheim, ideolojiyi toplumsal bir gerçeklik olarak incelerken iki farklı noktada ele almıştır. Bunu yapmasının ana sebebi bu problemin çözüme ulaşırken alacağı yolun belli koşulların değişmesi ve yeni oluşmasıyla ilgilidir. Kavramı incelerken her incelemede başka bir anlam ve başka bir boyutun karşımıza çıktığını ve karşımıza çıkan bu alanların iç içe girmiş halini ayırarak ve daha niteliksel incelenmesinde çözümün yattığını görmektir.⁵³ Bu yaptığı incelemeyi şöyle

⁴⁹ Mannheim, *İdeoloji ve Ütopya*, s.85.

⁵⁰ Mannheim, *İdeoloji ve Ütopya*, s.85.

⁵¹ M. Hanifi Macit, “İdeoloji Üzerine Felsefi Bir Değerlendirme”, *Kaygı Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Felsefe Dergisi* (Sayı:26), s.33.

⁵² Eagleton, *İdeoloji*, s.147.

⁵³ Mannheim, *İdeoloji ve Ütopya*, s.86.

özetler: “Böyle bir ideoloji kavramı genelde birbirinden farklı olan iki anlamda kullanabileceğimizi göstermektedir. “Sözcük anlamının ilk varyantını *kısmi*, ikincisini ise *bütünlükçü* ideoloji kavramı olarak adlandıracamız.”⁵⁴ Bu şekilde Mannheim ideoloji çözümlemesini ikiye ayırarak devam etmektedir. Tarihsel anlamda karşımıza çıkan ideoloji çoğu kez farklı anlamlar ve farklı boyutlar hali almıştır. Bu tarihsellik içerisinde incelemesini daha derine indirmek için iki farklı tanım getirmiştir.

İdeolojiyi, kendi toplumsal gerçekliğinin dışında ve bu gerçekliğin yadsınması çabasının sonucunda, karşı taraf diye nitelendirilen fikre kesinlikle inanılmaması, bunun bir ideolojik çağrışım olarak kabul edilmesi ve bunun en önemlisi gerçek dışı ve yalan olarak nitelenmesi gibi bir anlam taşıyorsa bu kısmi ideoloji başlığına girmektedir.⁵⁵ Adına kısmi ideoloji demesinin önemli yanı burada yatmaktadır. Söylemin tamamen gerçek dışı olduğunu direkt olarak kabullendiğimiz bir ideoloji kavramıdır. Bunu daha fazla açacak olursak: “Zira bu ‘fikir’ ve ‘düşünce’ler, karşı tarafın çıkarına uygun olmayan bir gerçeğin bilinçli bir şekilde örtbas edilmesi olarak ele alınır”⁵⁶ İdeoloji burada fikrin örtbas edilmesi ve üstü örtülmesi şeklinde açıklanmıştır. Bilinçli bir halin gerçekliğin üstünün örtülmesi için, politik ve toplumsal olarak bir düşünce yaratması, toplumun gerçek dışı bir fikirle bulunduğu hali koruması hedeftir. İdeolojinin bu şekilde açıklanmış hali, ideolojinin sadece belli bir konuda işlevselliğini göstermektedir. Önemli ayakları, gerçekliğin gizlenmesi, toplumsal bir istikrarın devamlılığının sağlanmasıdır.

İdeolojinin bir diğer ayağı, yani bütünlükçü bir ideoloji tanımı ise daha somut ve daha geniş bir çerçevede Mannheim’da ele alınır. Bu Marksizm’in somut tarifine daha çok yaslanmaktadır. Tarihsel ve toplumsal açıdan somut olarak ele aldığımız zaman, bu tarihsellikte bir sınıfın ya da toplumsal bir oluşumun, toplumun üstünde, topluma fikirselsel bir hegemonya ve bir ideolojisinden bahsetmek zorunda kaldığımız zaman, bunu bir bütünlükçü bilinç halinin dışı vurumu olarak görmekteyiz.⁵⁷ Burada daha kapsamlı ve daha somut bir ideoloji açıklaması karşımıza çıkmaktadır. Somut

⁵⁴ Mannheim, *İdeoloji ve Ütopya*, s.86.

⁵⁵ Mannheim, *İdeoloji ve Ütopya*, s.86.

⁵⁶ Mannheim, *İdeoloji ve Ütopya*, s.86.

⁵⁷ Mannheim, *İdeoloji ve Ütopya*, s.87.

koşullara dayanan, sınıfsal örneğini gördüğümüz için, üretim ilişkilerinin sonucunda oluşan bir ideoloji bakışı karşımıza çıkmaktadır. Tıpkı Marx ve Engels'in yaptığı gibi ideolojiyi bir sınıfsal bakış haliyle ele alıp, ama sadece o haliyle bırakmayıp bir tarihsel ve toplumsal bağ kurarak ele aldığını görüyoruz. Mannheim'da ideolojiyi incelerken, somut olarak insani her ilişkinin bir karşı taraf olarak dizaynını görmekteyiz Ayrıca bu kavramın tarihsel olarak yeniden incelendiği karşımıza çıkmaktadır. İdeoloji toplumsal bir gerçeklik olarak karşımızda dururken bir de bunun tarihsel olarak altyapısını incelemek durumunda kalıyoruz. Bu iki tanım bize ideolojinin Marx ve Engels'de olduğu gibi sınıfsal temelleriyle beraber, başka türden bir işlevselliğe de sahip olduğunun göstergesi olmuştur. Mannheim'ın incelemesindeki önemli nokta burada yatmaktadır. Marx ve Engels'i yanlış bilinç ve sınıf indirgemeci bakışının eleştirisini de kapsamaktadır. Lakin üstüne basarak bunun bir sınıfsal açıklamasının olduğunun da üstünde epeyce durmaktadır.

Her iki ideoloji tanımının da ortak yanlarının olduğunun da altını çizmek zorundayız. Farklı yanlarının somut olarak oluşması, iki ideoloji kavramının iç içe girdiği noktalarının olmadığı anlamına gelmemektedir. Diyalektik açıdan toplum tarihi bunu somut olarak önümüze koymaktadır. “Böylece her iki ideoloji kavramı da işlevsel açıdan sözüm ona ‘fikirlere’ taşıyıcısıyla, taşıyıcının somut durumunu ise toplumsal mekanla ilişkilendirmektedir.”⁵⁸ İdeolojik fikrin taşınması ve taşıyıcısıyla girdiği ilişki bir tarihsel ilişkidir. Bu tarihselliğin gerçekleştiği yer, toplumun ve toplumdaki bilinçli ve faal bireyin kendisidir. Tarihsel bir dayanağı olması ideolojinin ontolojik açıdan gerçekleştiği anlamına gelmez. Bu gerçekleşme ancak somut bir insani ilişkinin, bir toplumsal bilincin gerçekleşmesinde meydana gelir.

Tarihsel açıdan ele alınan ideoloji kavramını somutlaştırarak devam edecek olursak, insani ilişkinin neresinde ortaya çıktığına bakmak gerekmektedir. Mannheim'da bu “İnsanoğlunun tarihsel varoluşun her basamağında düşmanlarına karşı hissettiği güvensizlik ve şüphe duyguları, ideoloji kavramının doğrudan öncelleri olarak kabul edilebilir.”⁵⁹ Yani insanın toplumsal olduğu anda ve tarihin her yerinde, toplumsal ilişkiler bağlamında düşman gördüğü ve karşısına aldığı fikirlere şüphe ile baktığı noktada bir ideoloji kavramıyla karşılaşmaktayız. Ama bu şüphe

⁵⁸ Mannheim, *İdeoloji ve Ütopya*, s.87.

⁵⁹ Mannheim, *İdeoloji ve Ütopya*, s.91.

salt olarak fikrîsel ve düşünsel biçimde bir sorgulama hali ile sınırlı değildir. Bunun eylemsel bir şekilde insanın karşısına çıkması buna doğal olarak bir karşı duruŐ çerisinde olması, ideoloji kavramını somutlaŐtırmaktadır. Bir egemen fikre, düşünsel olarak karşı olmak, o fikri maddi olarak gerçekleŐtirmeyeceęi gibi, kendi karşı duruŐunu da gerçekleŐtirmemektedir. “İdeolojiyle ilgili Őüpheden söz etmek, ancak başta genel insani niteliklere sahip olan ve muhtemelen her tarihsel basamakta az ya da çok var olan bu güvensizliğin yöntemsel bir hal aldığı andan itibaren mümkündür.”⁶⁰ İdeolojik saldırının bir fikir atıŐması, bir fikrin diğerine üstün gelmesine çalışma hali olarak algılamak, bu kavrama sığ bir bakış açısı kazandırır. Bunun yöntemsel olarak her an yeniden üretildiği, bir amaç ve bir somut altyapısının olduğu, belirli bir somut durumu kökten koruyacak ya da kökten değiştirecek bir hal aldığı bakış açısı ideolojiyi felsefi açıdan yorumlamamıza yardımcı olacaktır.

Bir düşünceyi saf yalan olarak görmek, o düşünceyi ideoloji yapmaz. Bir bilinç düzeyine ulaŐmıŐ ve toplumsal ilişkiler çerisinde herhangi bir insanın, düşman olarak gördüğü ve çatışma çerisine girdiği fikirler, ideolojik bir savaşım değildir. İdeoloji olarak nitelenmesi için, toplumsal olarak bir işlevselliğe sahip olması gerekmektedir. “Karşı tarafın düŐünceleri, bu düŐünceler sadece yalan olarak yaŐandıęında değil, karşı tarafın tüm tutumunda toplumsal bir konumun işlevi olarak yorumlanan bir samimiyetsizlik sezildiğinde ideoloji olarak yorumlanır.”⁶¹ Mannheim burada bahsettiğimiz konuya tam olarak bir açıklık getirmektedir. Toplumsal bir işlev taŐımayan egemen fikir ideoloji olarak tartıŐılamaz. İdeoloji ancak bir toplumsal işlev, bu işlev sırasında gerçekliğin ters dönmüş halinin sunulması ve muhafaza edilmiş bir fikir dünyası ile gerçekleşir. Bireysel insanın fikir dünyası, toplumsal bir iŐleve, işleyişe sahip olmadığı müddetçe ideolojik bir fikir değil, sadece yalan veya yanlış olarak niteleyebileceğimiz bir bilinç düzeyine tekabül eder.

Bu açıklama bize toplumsal bir mücadele ağının örneğini vermektedir. Bu mücadele felsefi açıdan yorumlandığında, toplumun bir varoluş Şekli ile o konumu yıkmaya giriŐiminde olan insan bilincinin somut halidir. Toplumsal ilişki Şekli, büyük varoluş ve yok oluş gerçeklikleriyle ilerlemektedir. Bu ilerleme somut ilişki ağının

⁶⁰ Mannheim, *İdeoloji ve  topya*, s.91.

⁶¹ Mannheim, *İdeoloji ve  topya*, s.91.

değişmesi, maddi üretim biçimlerinin tümünden altüst oluşuyla ancak nihai değişimine uğramaktadır. Burada ideoloji, var olan ilişki ağını koruyan ya da var olan ilişki ağını yıkacak fikirsel egemenliğe tekabül etmektedir. İnsan bilinci bu ideolojik savunum altında kendi bilinç düzeyini geliştirir. İdeolojik çatışma tam bu noktada meydana gelir. İdeolojik mücadele toplumsal ideolojik çatışmanın insan bilincini belirlediği noktada ortaya çıkar. Bu toplumsal çatışmada bir ideoloji var olurken, var olmasının ana koşulu diğer ideolojinin imha edilmesi olmaktadır. Bu sadece somut olarak bir yok oluş değil, toplumsal olanın her noktasında insanın bilincinin tamamen kavrayamadığı anda meydana gelir. "... bir tarafın diğer tarafın somut değer ve fikirlerini değil, tinsel temelini de yıkmaya çalışmasıyla belli bir düzeye ulaşabilir."⁶²

Modern döneme bu fikriyatı somutlayacak olursak, sınıflı toplumun vazgeçilmez ögesi olan ideoloji, sınıfın ideolojisi olarak karşımıza çıkmıştır. Bu düşünceyi Marx ve Engels yaklaşımında daha somut biçimde görmekteyiz. Kapitalist üretim ağı içinde de aynı tarz bir fikir çatışması, bu fikir çatışmasının bir ideolojik savaşım olduğunun gerçekliğini somutlaştırabiliriz. Proletarya ve burjuvazi için bu açıkça gözükmemektedir. "Zira burada da bir iktisadi yaklaşım bir diğerine, bir toplumsal sistem bir diğerine ve bununla sıkıca ilintili olarak bir düşünce tarzı bir diğerine karşı mücadele etmektedir."⁶³ Somut mücadele biçimlerinin dışında, ideolojik mücadele bir düşünce tarzı mücadelesi haline gelmektedir. Zira düşünsel mücadele galip geldiği her noktada toplumsal olarak kendini gerçekleştiremeyebilir. Düşünsel mücadele, toplumsal olana müdahale ettiği an, onun ilişki ağını, onun doğa ile girdiği etkileşimi, üretim ilişkilerini tamamen yıktığı an ideoloji, egemen fikriyat haline gelir. Düşüncenin düşünceye karşı mücadelesi, bir bilincin bir bilince karşı mücadelesi ve o bilincin toplumsal var oluş gerçekliği, onu ontolojik olarak ortaya koyar.

Düşüncelerin birbiriyle girdiği çatışma, tarihin rolünü bizim önümüze felsefi açıdan farklı bir şekilde koyar. Felsefi açıdan tarihi okumaya çalıştığımızda, diğer disiplinler gibi tarihin bir olaylar silsilesi olarak karşımıza çıkması güçtür. Tarihte insanın ve insanın somut yapıp etmelerinin sonucu, toplumsal tarihi bir değişikliğe uğratar. Tesadüflerin ve düz anlamda olguların tarihi değil, insanın doğayla girdiği

⁶² Mannheim, *İdeoloji ve Ütopya*, s.94.

⁶³ Mannheim, *İdeoloji ve Ütopya*, s.94.

ilişkinin sonucunda, üretim tarzının tarihteki rolü önemlidir. Düşüncenin çatışkılarını bu bağlamda ele almak durumundayız. İdeolojik fikriyatın tarihin akışındaki rolü de tam da burada yatmaktadır. İdeolojiler insanın bilincinin var oluşuyla doğrudan ilgiliyse tarihin akışıyla da o kadar ilgilidir. Ama burada tarih, insanın bilincini değil, insan bilinci tarihi değiştirmektedir. Tarihteki somut insan ilişkilerinin değişikliği, doğrudan insanın değişikliğine bağlıdır. “Değişikliğin gerçek faili insandır, tarih değil.”⁶⁴ Buradan anlayacağımız tarih değişmez, tarih değiştirilir. Tarihi değiştiren güç insandır. İnsan, doğaya ve tarihe müdahale ettiğinde bir bilinç sıçraması ve somut değişiklik meydana gelmektedir. Mannheim’ın düşüncelerin mücadelesi diye ele aldığı konu aslında bu noktada önemli bir yer tutmaktadır. Tarihi değiştiren insan bilinci ve onun yaptıkları ise insan bilincinin tarihini nasıl ele almaktayız? “İnsan zihninin tarihi, grupların süregiden uyum ve gerginliklerini ifade eder.”⁶⁵ Yani insan bilincinin tarihini, ideolojik çatışkılarını, ideolojik bilinç savaşlarının tarihi olarak yorumlayabiliriz. İdeolojinin Mannheim’da tam olarak önemi aslında burada yatmaktadır. Tarihteki insan zihninin rolü, insan zihninin diğer insanlarla girdiği ilişki, buraya ideoloji kavramının doğrudan etkisi, Mannheim’ın incelemelerinde vücut bulmuştur.

Toplum ve ideoloji arasındaki bağı, tarihsel bağlamda ele aldığımız durumu, yine ideolojinin tarihi açısından değerlendirmek durumunda kalmaktayız. Toplumdaki fikri hegemonyanın işlevi, toplumsal üretim koşullarının işlevini belirlemektedir. Toplumla bilincin girdiği ilişki, belirlenen ve dayatılan bir durum olduğunu, belirlenimlerin sınıfsal bir kimlik taşıdığı ve bu belirlenimlerin ideoloji çerçevesinde nasıl ortaya çıktığını Marx ve Engels özelinde değerlendirdik. Mannheim bunu toplum ve tarihsel bağlarını incelerken, Marx ve Engels’in fikirlerinin dışında veya tersine bir anlam yüklememiştir. Mannheim çağdaş toplumu incelerken, toplumla insanın öz-bilincinin girdiği ilişkiyi tekrardan ideoloji kavramına vurguyla yapmaktadır. “İlk olarak, çağdaş toplum çok çeşitli denetim düzenekleri geliştirmiştir. Bu denetleme düzenekleri, boyun eğmenin ve

⁶⁴ Karl Mannheim, *Kültür Sosyolojisi*, Mustafa Yalçinkaya (çev.), Pinhan Yayıncılık, İstanbul 2017, s.125.

⁶⁵ Mannheim, *Kültür Sosyolojisi*, s.125.

hükmetmenin başlıca teminatı olarak ‘zorlayıcı güç’ işlevi yerine geçer.”⁶⁶ Modern insanın toplumla arasındaki ilişkiyi, ideolojik bir işlevle baskı altında tutan bir iktidar modeli ile tanımlayan Mannheim, bu olguyu birincil ilişki olarak anmıştır. Toplumsal bilincin, sınıfsal ve toplumsal dizaynında ideolojik bir altyapısının devamlılığı olarak Mannheim ikinci olarak şöyle der: “İkinci olarak, çağdaş toplum, eskiden öncelikli grupların ve ortak kuruluşlarının uyguladığı, şimdi ise eğitim ve terbiye ile gerçekleşen denetime çok geniş yer ayırmıştır.”⁶⁷ Tam bu nokta ideolojinin modern toplumdaki işleyişine örnek vermektedir. Eğitim ve terbiye parantez içine alınarak ideoloji ile eşitlenebilir. Modern toplumdaki eğitim işlevinin nasıl bir ideolojik önem taşıdığını Althusser incelemelerinde göreceğiz. Burada Mannheim bir toplumun terbiye edilmesinden bahsetmiştir. Toplum bilincinin oluşturulmasında ve işlenmesinde, ideoloji bir terbiye işlevi görmektedir. Toplumun, olan koşulların muhafaza edilmesindeki amaç ile bir boyun eğdirme işlevinin altını çizmiştir.

Modern toplumdaki ideoloji fikri, salt bir sınıfsal olgu olmaktan çıkıp, tüm toplumun terbiyesi amacı ile var olmaktadır. Burada ideoloji, bir toplumun bilinç hali olarak kendini ortaya koymaktadır. Tarihteki rolünün devamı olarak ideoloji, modern toplumda ilk tartışıldığı halden, daha olgusal bir kavram haline gelmektedir. Tarihin diyalektik somut akışı içerisinde ideoloji, kendi tarihsel koşulunu bir iktidar ilişkisi altında vücut bularak devam etmektedir. Modern toplum irdelemesinde ideoloji kavramının girdiği somut durum, tarihsel olarak tüm toplumsal ilişkilerin içerisinde maddi olarak yerleşmiştir. Bir zorlayıcı güç olarak, toplumsal ilişkilerin bütün belirlenimlerinde en etken rolü oynamaktadır. Felsefi açıdan bireysel insan bilincini modern toplumda ele almak daha güç hale gelmektedir. Tüm bilincin toplumsallaştığı bir dönemde, insani bütün ilişkiler bir toplumsal dizayn halinde devam etmektedir. Modern toplumda bir insanın bilincini toplumun bilincini ele alarak incelemek mecburiyetindeyiz. Bir öz-bilinç başka bir bireyle ilişkide ortaya çıkar, bu bireyler toplumsal olarak aynı koşulları düşündüğünde ve toplumsal olarak aynı konumda yer alıp, ortak değerleri keşfedip o toplumsal rollere göre aynı fikir dünyası gerçekleştirdikleri anda, ideoloji bir toplumsal hal olarak kendini ortaya

⁶⁶ Mannheim, *Kültür Sosyolojisi*, s.130.

⁶⁷ Mannheim, *Kültür Sosyolojisi*, s.130.

koyar.⁶⁸ İdeoloji felsefi açıdan bireyin bilincinin nasıl geliştiği ile ilgilidir. Fakat modern felsefede, toplumsal olarak hayatta kalır. Tekil insan bilinci, bir toplumun somut ilişkilerinin tezahürüdür. Bir insanın bilinç dünyasını incelemek istediğimizde, istersek felsefi açıdan olsun, o toplumun somut ilişkilerini ve üretim şeklini incelemek zorundayızdır. İnsan tek başına bir var oluş sahibi değil, ne kadar ilişki ağına sahip olduğu ile vardır. Bütün bir bilinç hali bu ilişki ile gerçekleşir. İdeolojinin buradaki ana rolü doğrudan ilişkileri belirlediği doğrultuda olduğu için, dolaylı yoldan toplumu incelediğimizde, insan bilincinin ne olduğuna ve nasıl geliştiği bilgisine ulaşmaktayız.

“Bir ideoloji bir diğer ideolojiyle karşıtlık ilişkisi içinde varlığını sürdürür. Bu karşıtlığın en uç biçimi, baskın grupların alt sınıfların bağımsız ve özfarkındalıklarını bastırmasına yarayan dile getirilmemiş kabuller ve dayatıcı düşünce yapılarıdır.”⁶⁹ Mannheim, ideolojiyi çok açık bir biçimde bir baskılama ve insanı yapılandırıcı bir güç olarak tanımlamıştır. İnsanın kendi yaşamsal ve sınıfsal farkındalığını gerçekleştirmesindeki bir engel ve onu ters yönde ilerleten ideoloji, o dönem var olan toplumsal ilişkinin devamlılığını sağlar. Çatışan ideolojilerde baskın ideoloji, toplumsal ilişkilerde egemen halindedir. Egemen ideoloji, toplumsal üretim ilişkisinin muhafaza edilmesi doğrultusunda ideolojiyi kullanır. Mannheim bu tanımında ‘alt sınıflar’ olarak konumlandığı tabaka, baskın ideoloji karşısında kendisini gerçekleştiremeyen topluluktur. Bu topluluk farkındalık halinde olmadan, bir ön kabuller silsilesi altında dünyada varlığını devam ettirir. İnsan doğduğu andan itibaren ön kabul ve dayatılan fikirler dünyası ile çatışır. İdeoloji bu çatışmayı farkındalıktan çıkartır ve kabul haline getirir. İdeoloji doğrudan bir sınıfsal kimlik kazanmaktadır ve egemen sınıfın fikri, her zaman varmış ve insan bilincinin tarihinde hep devam edecekmiş gibi bir hegemonya yaratılır. İnsanın doğasının normal bir hali gibi bir toplumsal bilinç oluşur. Var olan toplumsal sistemin doğallığı, yaratılmış bir doğallıktır. İnsan doğası dışında yer alan toplumsal olan her ilişki, o sistemin egemen konumdaki topluluğunun ön kabul olarak topluma dayattığı fikirlere dir.

⁶⁸ Mannheim, *Kültür Sosyolojisi*, s.131.

⁶⁹ Mannheim, *Kültür Sosyolojisi*, s.132.

Terry Eagleton ideoloji çalışmalarında, Mannheim'ın bilgi sosyolojisi kuramı altında incelemelerine geniş bir yer vermiştir. Mannheim'ın fikirlerin ve düşüncelerin çatışması dediği ideolojilerin birbiriyle savaşımı, eski tarz ideoloji anlayışına bir başkaldırı olmuştur. “Bilgi sosyolojisinin ideolojik işlevi, aslında bütün bir Marksist ideoloji anlayışını etkisiz hale getirip, onun yerine daha az savaşçı ve ihtilafli bir ‘dünya görüşü’ anlayışı yerleştirmektedir.”⁷⁰ Klasik Marksist anlayışın, sınıfların savaşımı ve ideolojinin salt sınıfsal kimliğinin biraz dışında kalan Mannheim bunu daha çok bir fikir çatışması olarak ortaya koymaktadır. Tekrar Eagleton'a bakacak olursak: “Bir tarihselci olarak Mannheim'a göre, hakikat, tarihsel gelişmenin belirli bir aşamasına uygun olan fikirler demektir; bu durumda ideoloji de kendi devrine ters düşen, çağın isterleri ile uyuşmayan bir inançlar kümesine karşılık gelir.”⁷¹

Eski tarz ideoloji anlayışına bir eleştiri sunan Mannheim, karşıt ideolojinin fikirleriyle çatışan bir ideoloji, maske düşürme, yalanlar ortaya çıkarma, öz bilincinin farkındalığına varma gibi güçlüklerle kendini var etmek zorundadır. Bunu yaparken postmarksist fikirlerle hareket eden Mannheim, Marksizmin bu ideoloji kavramında bir yer edinmiştir. Premarksist konumda kaldığı noktada, eleştiriye açık bir ideoloji anlayışı geliştirmiştir. Mannheim, bilgi sosyoloji kuramı ile ideoloji kavramını toplumsal açıdan incelerken, kavramı çok fazla daraltıp bir toplumsal normativite gibi ele almıştır. Toplumsal olanın bilincimizi belirlediği fikri bu kavramın altyapısını oluştursa da bunun üstüne kavramı daha gerçek bir olgu olarak ele almadığını söyleyen Eagleton, eleştirisini Mannheim'ı çok fazla toplumsal bakmakla eleştirir. “Sonuç olarak Mannheim ideoloji terimini, ya ne türden olursa olsun inancın toplumsal belirlenimi ile eşitleyerek, işe yaramaz hale getirecek ölçüde genişletir ya da aşırı bir biçimde daraltarak belirli aldatma edimlerine indirger.”⁷² Kavramın toplumsal belirlenim açısından önemini vurgulayarak, kavramın kendi başına işlevinin önemsizleştiğini söylerken, Eagleton Mannheim'ın, ideoloji

⁷⁰ Eagleton, *İdeoloji*, s.150.

⁷¹ Eagleton, *İdeoloji*, s.150.

kavramının, toplumsal olanın belirleyici olduğu ve diğer kısımda kalanların arasında ilerici ve ayrı bir yol çizdiğini söylemektedir.⁷³

Bütün çalışmalarında ideolojinin tarihsel çözümlemesini yapan Mannheim, ideoloji kavramının karşılık geldiği kavramları da tarihsel olarak ele almıştır. İdeolojiyi toplumsal ve tarihsel oluşumunda, kavramın bilinç ve zihnin tarihselliği ile bağdaştırmıştır. Eski ideoloji bakış açısını eleştirip, günümüzdeki konumunun gerçekliği ile ilgilenmiştir. Günümüzdeki ideoloji kavramı, eskiden olduğu gibi bir fikrin taşıyıcısının, bir ulus ya da halkın fikri olmaktan çıkıp, sınıflı toplumun ürünü olarak, egemen sınıfın aktif taşıyıcı olduğu açıkça önümüzde durmaktadır.⁷⁴ Sınıfın ideoloji karşısındaki yeri, ideolojinin üretimi, onun kullanılması ve kullanılma amacının tamamen sınıfsal olduğu bir tarihsel gerçektir. Burada bizim yapmamız gereken, felsefi açıdan ideolojinin insan bilincindeki yerinin sınıfsal bir boyutla gerçekleştiğini ortaya koymaktır. Mannheim ideolojiye giden yolda karşılaştığımız değişiklikleri ele alırken şu çarpıcı gözlemi yapar:

Nasıl eskiden 'kendinde bilinç'in yerine tarihsel açıdan daha ayrıntılı olan 'halk tını' kavramı geçtiyse, günümüzde de hala çok fazla kapsamlı olan halk tını kavramının yerine sınıf bilinci, ya da daha doğru olarak, sınıf ideolojisi kavramı geçmiştir.⁷⁵

Modern felsefede ideoloji kavramının gerçekleştiği konum sınıf bilinci olunca, yapacağımız analizlerde sınıf kimliğinin ve sınıflı toplumun, toplumsal ve tarihsel olarak ideoloji ile girdiği ilişkiyi ele almak gerekmektedir.

Mannheim bu incelemelerinde, ideolojinin her daim sınıfsal boyut kazandığını ve insanın bilincinin bu sınıf çelişkilerinin içinde geliştiğinin altını çizmektedir. Modern kapitalist dönemde, sınıfsal çelişkilerin, toplumsal ağın her yerinde işlendiğini düşünerek, insan bilincinin tam bu noktada bir sınıfsal boyut kazandığı maddi olarak önümüzde durmaktadır. İdeolojinin buradaki işlevi; var olan sınıf çelişkilerinin egemen taraf doğrultusunda devamlılığını ve insan bilincinin bu toplumsal ilişki sarmalında mevcut üretim sisteminin muhafazasını sağlamaktır. Karşıt sınıfın fikir dünyası, yine bir ideolojik sarmal ile ilerlemek zorundadır. İdeolojinin toplumun her ilişkisinin içinde olduğu gerçekliğini ortaya koyuyoruz. Bu ilişkilerin bir sınıfsal ilişki olduğunu söylediğimiz için ideoloji, sınıfsal çatışmalarda

⁷³ Eagleton, *İdeoloji*, s.151.

⁷⁴ Mannheim, *İdeoloji ve Ütopya*, s.97.

⁷⁵ Mannheim, *İdeoloji ve Ütopya*, s.97.

ontolojik olarak kendini gerçekleştirir. Toplumun tam göbeğinde ve her noktasında var olur. Toplumun ürünü olan insan burada bilincini görmektedir. “İnsani düşünce, toplumsallıktan arındırılmış alanda yönü belirsiz şekilde oraya buraya savrulmuş olarak oluşmamaktadır. Tam tersine bu alan içerisinde belli bir mekana kök salmış olarak var olmaktadır.”⁷⁶ Mannheim’ın toplumsal düşünce ve tarihsellik olarak ideoloji incelemeleri, modern dönemde fazlasıyla önemli yer tutmaktadır. İdeolojiyi ve insani düşünceyi tarihselleştiren ve toplumsallaştıran Mannheim, her ne kadar bunu bir sosyolojik çalışma olarak ele alsada incelemelerinin birçok noktasında, felsefi anlamda bir ideoloji irdelemesi görmektediriz. Mannheim’ın bu kavrama kattığı en önemli katkı, tam da toplumsal maddi ilişkilerinin doğurduğu insan bilincinin, ideoloji karşısındaki konumunun tarihsel ve toplumsal olarak ortaya koymasındadır. Mannheim sonrası incelemeler, bu tarihsellik ve toplumsallığın üstüne, ideoloji kavramının incelemelerini yapmıştır.

⁷⁶ Mannheim, *İdeoloji ve Ütopya*, s.108.

İKİNCİ BÖLÜM

2. İDEOLOJİ KAVRAMININ UYGULAMA ÖRNEKLERİ

2.1 Toplum: Adorno-Horkheimer'in Görüşleri

Adorno ve Horkheimer Frankfurt Okulu'nun devamcıları olan iki önemli filozoftur. Yaptıkları çalışmalar, modern kapitalizm döneminde insanın ve toplumun derinlemesine incelenmesinde felsefi açıdan büyük kazanımlar sağlamışlardır. Bizim ideoloji incelememizde, modern toplumun ideoloji kavramı ile girdiği ilişkinin, felsefi açıdan nasıl sonuçları olduğunu bu iki filozofun çalışmalarında görmekteyiz.

Adorno ve Horkheimer, modern toplum ve modern insan incelemelerinde, sundukları eleştirinin ana kaynağını Aydınlanmaya ve onun doğurduğu akıl ve bilimin yüceltilmesi, insanın nesneleştirilmesi –bu nesneleşmeye, bilinç ve ontolojik olarak şeyleşme de diyebiliriz-, insanın, mevcut meta mübadelesinin içinde, kendisinin bir meta olarak sistemin devamlılığını sağladığı fikrini görebiliriz.

Aydınlanma ve daha sonrasında modern kapitalist dönem dediğimiz, üretim sürecinin tüm toplumun en ufak birimine kadar kendini gerçekleştirdiği zaman diliminde, teknik, bilim ve sanat eleştirileri ile ideolojinin bu dönemde nasıl bir işlevselliğe sahip olduğunu, Adorno ve Horkheimer'in çalışmalarında açıkça görmekteyiz. Aydınlanma ile birlikte, insanın üretim sürecini doğrudan etkileyen ve toplumun saç ayaklarını oluşturan çalışmaların, ideoloji olarak karşımıza çıkması, bu döneme tekabül etmektedir. Bu incelemelerde de Marksist ekol eğiliminde tanımlayabileceğimiz Adorno ve Horkheimer, emek sermaye ilişkisinin doğrultusunda modern toplumun ideoloji aygıtının eleştirisini ele alır.

Bütünsel olarak bir sanat, bilim, teknik, felsefe eleştirisi sunan bu iki Marksist filozof, Aydınlanma'yı ve o dönemin devamını eleştiriye tabi tutarken, Marksizm'in ekonomi çıkarımlarını altyapı olarak ele alırlar. Marksizm'in ideoloji çerçevesinin farklı bir boyutu, Adorno ve Horkheimer'in Aydınlanma ve modern toplum eleştirisinde görünür olur. Tekniğin gelişme koşulları, ekonomik gelişme ile birlikte hareket eder. Bu teknik gelişme, insanların bilgiye ulaşma mutluluğunu, kavramları çözümleyebilme yeteneğini geliştirmek dışında, insanların emeğinin sömürülmesinin

gelişmesinde ve sermayenin büyümesinde etkili olmuştur.⁷⁷ Adorno ve Horkheimer'in eleştirilerinde, teknik ve bilim, bu iki kavramın toplumsal hayattaki varlığı, kapitalizmin sarsılmaz halinin ayakları haline gelmiştir. Adorno ve Horkheimer incelemelerinde, Aydınlanma eleştirisini ele almadan bir ideoloji incelemesi yapmamız mümkün değildir. Aydınlanmayı kendinden önceki dönemin totaliterliğinin devamı olarak görürler ve akıl yolu ile insan bilincinin modern toplumdaki karşılığını bir 'şey' olarak görmekten kaçınmazlar. Aydınlanma totaliter bir hal alıp insan bilincini tüketim çığırtkanlığının en dibine doğru itmiştir.⁷⁸ Aydınlanma, kendisinden önceki döneme bir başkaldırı olmaktan ziyade, var olan koşulları korumak için hareket eder. İnsan ve toplumun şekillenmesinin ana koşulunu, bir bilinç oluşturma ve bu bilinci her gün belirli tüketim ağları ve totaliter bilinç olarak yeniden üretme şekliyle hareket etmiştir. Aydınlanma, bilgi ve teknik dışı koşulları yadsıyıp, kendi koşullarını daha sarsılmaz bir halde oluşturmuş, dışındaki her şeyi irrasyonel olarak karşısına almıştır. "Aydınlanma, karşısındaki direniş hangi söyleneceye başvurursa vursun, bu söylenceler beklenenin tersine uslamlamaya dönüşerek, Aydınlanmayı suçladıkları ayrıştırıcı rasyonelliğın tarafını tutarlar."⁷⁹

Rasyonellik bir otorite haline gelir ve modern insanı büyük ölçüde değıştirir. Var olanı kabulleniş, bilincin bir yansıması değıl, bilincin gerçekliğı halini almıştır. Kendinden önceki dönemlerden farklı olarak, toplumun verilen bilince sorgusuz boyun eğişi Aydınlanma sonrasında karşımıza çıkmaktadır. Aydınlanma kendisinden önceki tüm otoriter kavramların yerine, kendi kavramlarını koyup, toplumdaki muhafazasını ideolojik tüketim aygıtlarıyla sağlar.

"Yerel ruhların ve demonların yerini cennet ve hiyerarşisi, büyücü ile kavramın büyü uygulamalarının yerini ise iyice derecelendirilmiş bir adak sistemi ve özgür olmayan insanların emir altındaki emekleri aldı."⁸⁰ Önceki dönemin tüm mitsel ve idealist kavramlarını, kendisi akıl ile idealize ederek, kendi mitsel var oluşunu yaratmayı başardı. Aydınlanma, eski otoritelerin hepsini yıktı. Fakat kendisi, kendi

⁷⁷ Theodor W. Adorno ve,Max Horkheimer, *Aydınlanmanın Diyalektiğı*, Nihat Ülner-Elif Öztarhan Karadoğın (çev.) Kabalcı Yayıncılık, İstanbul 2014, s.20.

⁷⁸ Adorno ve Horkheimer, *Aydınlanmanın Diyalektiğı*, s.23.

⁷⁹ Adorno ve Horkheimer, *Aydınlanmanın Diyalektiğı*, s.23.

⁸⁰ Adorno ve Horkheimer, *Aydınlanmanın Diyalektiğı*, s.25.

kavramlarıyla bir otoriter makine haline geldi. Dinlerin yerini akıl, din propagandistlerinin yerini ekonomistler ve burjuva ideologlar, bütün bir toplumsal yaşamın yerini ise, reklam filmleri, sinema ve teknik almıştır. Aydınlanmanın nesnelere karşı tutumu, diktatörün insanlara karşı tutumuyla aynıdır. Bu durumu Adorno ve Horkheimer'da şu şekilde görmekteyiz:

Diktatör insanları güdümleyebildiği ölçüde tanır. Bilim adamı da nesnelere, onları yapabildiği ölçüde tanır. Böylece nesnelere 'kendileri için' var olmaktan çıkar. 'bilim adamı için' var olurlar. Bu dönüşüm sırasında nesnelere özü her defasında aynı biçimde, yani egemenliğin dayanağı olarak ortaya çıkar.⁸¹

Aydınlanma ve diktatörlük Adorno ve Horkheimer'da aynı anlamı barındırmaktadır. Bilim insanının nesneye bakışı ne ise, Aydınlanmanın insana bakışı aynı şekildedir. Aydınlanma, egemenlik ilişkisinin devamlılığı için, insan bilincini kendi yöntemleriyle sistemin devamlılığının koşulunun içine gömer. İnsanın benliği bütünlüklü bir şekilde yadsınmıştır. Bütün her şey nesneleştirilmiş (insan ve doğa) her şey her şey ile özdeş hale gelmiştir. Felsefi açıdan büyük bir eleştiri tam da bu noktada yatmaktadır. "Her şeyin her şey ile özdeş olmasının bedeli, hiçbir şeyin kendisiyle özdeş olmamasına eşittir."⁸² Herkesi ve her şeyi birbiriyle özdeşleştiren Aydınlanma, bu şekilde her şeyi kendi özünden kopartıp, kendi totaliterliğine bağlamıştır. Tam da ideoloji kavramını bu noktadan hareketle ele alabiliriz. Adorno ve Horkheimer'da ideoloji, Aydınlanmanın doğurduğu koşulların sonucunda ele alınmıştır. "Burada ideoloji, özetle bütün toplumsal çelişkileri yönlendirip işlemeyen geçirerek yok eden 'totaliter' bir sistemdir."⁸³

Var olan toplumsal alandaki sınıf, iktidar, din, ahlaki vb. bütün çelişkileri kendine has bir yöntemle yön verebilen bir aygıt, tüm toplumun bilincini, var olan koşulların devamlılığına odaklayabilir. İdeolojinin, bir bilinç hali ve insanın var oluş koşullarının şekillenmesi şeklindeki açıklamasına farklı bir yönden tutum alırlar. İdeolojiyi bir bilinç hali ile değil, meta mübadelesinin maddi ilişkileri içerisinde ele almaktadırlar.⁸⁴ Aydınlanma sonrası dönemin kendine has özelliği tam da budur. Felsefi açıdan bilinç olma halini, kendisini değiştirip dönüştürerek, tüketim ideolojisinin tam kalbinde bulmuştur. Aydınlanma ve onun eleştirisi, Aydınlanma'ya

⁸¹ Adorno ve Horkheimer, *Aydınlanmanın Diyalektiği*, s.26.

⁸² Adorno ve Horkheimer, *Aydınlanmanın Diyalektiği*, s.30.

⁸³ Eagleton, *İdeoloji*, s.172.

⁸⁴ Eagleton, *İdeoloji*, s.183.

bir mitos bağı kurarak devam etmiştir. Mitos cansızları canlı hale getirirken, Aydınlanma canlıyı cansız bir nesne, bir tüketim çarkı haline getirmiştir.⁸⁵ İnsanlar artık üretken ve faal bir canlı olmaktan çıkıp, verili sistemin tüketicileri haline gelmişlerdir.

Sanat, bilim, teknik Aydınlanmanın bu koşullarıyla ekonomik sistemin devamlılığı açısından değişime ve dönüşüme uğramıştır. Toplumsal hayatın her şeyi, ekonomik çarkın devamlılığının aracı haline gelmiştir. Aydınlanma içerisinde dünya tekrar ve sürekli olarak yaratılıp sanat, tekniğin her türlü açısından bilime teslim olup, çoğaltılan bir araç haline gelmiştir.⁸⁶

Aydınlanmayı bu noktada mitosla eşitleyen, çoğu noktada mitosun farklı bir hali olduğunu dile getiren iki filozof, dönem eleştirilerine, toplumun bütün ilişkilerine, *kültür endüstrisi*, başlığı ile devam etmişlerdir. Modern toplumun eleştirisinde en önemli eserlerinden biri olan *Aydınlanmanın Diyalektiği*'nde günümüz meta değiş tokuşunun nasıl bir hal aldığı, kültür endüstrisi olarak açıklamaya devam etmişlerdir. Yeni ideolojinin en büyük aygıtı kültür endüstrisi olarak saptanmış, kitle kültürü teriminin yerini, modern dönemle daha iç içe geçmiş bu kavram almıştır.⁸⁷

Kültür endüstrisi, insanın fabrikada, tarlada, ya da bir devlet dairesinden özel çalışma kurumlarına kadar, üretim sürecinin dışındaki her vaktini kontrol etme, sistemin dışına çıkmasını engelleme ve meta mübadelesinin içinde sürekli olarak tutma amacı ile hareket etmektedir. Kültür endüstrisi mekanikleşmiş olan insanın çalışma sürecinin uzatılması halini almıştır.⁸⁸ Kültür endüstrisi, faal bireyin üretim alanının dışındaki her alanı bir üretim tüketim durumu haline sokmuştur. Bu şekilde insan bilinci, bulunduğu her yerde endüstrinin bir ideolojik şekillendirilmesi durumuyla karşı karşıyadır ve bulunduğu her yerde meta fetişizminden payını özne olarak almaktadır.

Sanatın ve tekniğin, ideolojik araç olarak açıktan karşımıza dikildiği bu dönemde, ideolojik hegemonya araçları, insanın bulunduğu toplumsal olan her

⁸⁵ Adorno ve Horkheimer, *Aydınlanmanın Diyalektiği*, s.34.

⁸⁶ Adorno ve Horkheimer, *Aydınlanmanın Diyalektiği*, s.37.

⁸⁷ Rehmman, *İdeoloji Kuramları, Yabancılaşma ve Boyun Eğme Güçleri*, s.96.

⁸⁸ Rehmman, *İdeoloji Kuramları, Yabancılaşma ve Boyun Eğme Güçleri*, s.98.

alandaki karşısına çıkmaktadır. “Sinema ve radyo günümüzde kendisini sanatmış gibi göstermek zorunda değildir. Herhangi bir işten başka bir şey olmadıkları hakikatini, bilerek ürettikleri zırvaları meşrulaştıran bir ideoloji olarak kullanırlar.”⁸⁹ Toplumsal hayatın üretilen her alanı kültür endüstrisinin bir aracı haline gelmiştir. İdeolojik egemenliği, bu toplumsal alanların tam odak noktasında üretir ve insanı bir nesne haline getirir. Üretilen filmler, çekilen reklam filmleri, televizyon kanalları, şarkılar ve daha birçok şey, kültür endüstrisinin, sistemin devamlılığı için ortaya koyduğu ideolojik araçlarıdır.

Kültür toplumu ve bunun getirdiği kültür endüstrisi bakışı, bu iki filozofun insanı bir toplumsal olgu içerisinde ele almasına, onu yaşadığı toplumdan bağımsız irdelememesi ile doğrudan ilişkilidir. Toplumsal anlayış ve kültür endüstrisi bu durumu, egemenlik ilişkisi içerisinde, bir nevi bir fabrika gibi işler, insanın bilincini baştan aşağı oluşturur. İnsanın bilincini belirleyen en önemli unsur olarak kavramlandırılan kültür endüstrisi, bunu en geniş çerçevede bir kültür ortamı ile birlikte, özel olarak çoğu yayın organının insanlar üstündeki kamuoyu oluşturma biçimiyle yapabilmektedir.⁹⁰ Yani modern toplumdaki iletişim araçları ve onların oluşturduğu toplumsal alandaki hegemonya, insan bilincini, kültür ile birleştirip biçimlendirir. Yayın araçlarının buradaki önemi, toplumsal hayatın her anına değebilme özelliğidir. İnsanın, üretim sürecinin dışında, doğal ve faal bir birey olarak üreten konumunun dışında, boş kalan her vaktinde bir toplumsal fikir dayanışması ile karşılaşır. Buna çeşitli yayın araçları ile maruz kalır.

Burada karşımıza çıkan ana problem; modern insanın, doğal olandan bu derece nasıl kopup, modern toplumun birer devindiricisi haline geldiğidir. Kültür endüstrisinin yarattığı insan, nasıl modern toplumun üretici gücü olarak, bu toplumun devindiricisi haline gelir? İnsan bilincinin ve dolayında zihninin felsefi olarak bu durumu kabullenişinin ana sebepleri Adorno ve Horkheimer’in kültür endüstrisi tanımındaki bireyde yatmaktadır. Adorno ve Horkheimer, materyalist felsefenin toplum tarihindeki en önemli faktörü olan, koşulların insan bilincini belirlediği görüşü ile hareket ederek, ideoloji ve toplumun üstündeki hegemonyayı, bu fikriyata

⁸⁹ Adorno ve Horkheimer, *Aydınlanmanın Diyalektiği*, s.163.

⁹⁰ Theodor W. Adorno, *Otoritaryen Kişilik Üstüne, Niteliksel İdeoloji İncelemeleri*, Doğan Şahiner (çev.), Say Yayınları, İstanbul 2011, s.112.

göre incelemişlerdir. Bir toplum analizi ve toplumun bireylerini incelenmesi söz konusu olduğunda, modern toplumun üretim biçiminden bağımsız olarak o insanı tanıyamayız. “İnsanlar bütünsel olanın, yani tüm ilişkileri ve devinimleri elinde tutan toplumun dolayımı ile toplumun gelişim yasasının, yani benlik ilkesinin karşı çıktığı varlıklar haline getirilirler...”⁹¹ Burada açıkça gözümüze çarpan fikir; insanın toplum karşısındaki konumu, toplumun gelişim yasasına ve onun ürettiği kendi gelişim yasasına aykırı hareket eder. İnsanın doğa ile birlikte kendisinin ve bilincinin gelişim süreci toplumun bütünselliği ile değişime uğramıştır. Bunun gerçekliği, zihinsel ve ontolojik olarak ortaya çıkışının sebebini de, tüm insani ilişkileri ve bunların değişim araçlarını elinde tutan toplumun kendisidir.

Toplumsal insan bu ilişkinin dışına maddi oluş olarak çıkamaz. İnsan bu fikrîsel iktidara nasıl boyun eğer sorusunun cevabına şu şekilde devam eder: “...tecrit aracılığıyla uygulanan zorlanımla yöneltilen, kolektiflik içinde birbiriyle aynı, salt türsel varlıklar.”⁹² Tecrit, toplumun tüm ilişkilerinin dışında kalmaktır. Bu, insanın doğal gelişim sürecine maddi olarak zıt bir durumdur. Ama birbiriyle aynı kolektifteki bireylerin insanın bilincini belirlemesi, yeniden insanın gelişim sürecine zıt bir durumdur. İnsan birbiriyle aynı bireyleriyle oluşan toplumun bir parçası haline gelir. O da fikir olarak mevcut sistemin bir devamcısı, muhafızı haline gelir. İnsana bunu dayatan şey, insanları kendi doğal yaşam koşullarından kopartan sözler, emirler ve buyruklar değil, modern toplumun işleyişinin mantıksal ve maddi bir sonucudur.

“Resmi ideoloji politik olanın nesneleştirilmiş, yabancılaştırılmış alanına, gerçek görüş ise öznenin kendi alanına ilişkindir ve bu ikisi arasındaki çelişki bunların bağdaşmazlığını ifade eder.”⁹³ İnsan politik olanın bir nesnel devamcısıdır. Doğal üretim sürecine yabancı bir haldedir. İnsanın kendi maddi gerçeklikleri başka bir şekilde insana verilmektedir. Verili sistem bunu politik ideoloji alanı ile insanı kendi doğasına tamamen yabancılaştırma biçimi ile yapar. İnsanın gerçek üretimi, doğa ile girdiği gerçek olan koşul, ters dönüp kendisine karşı olan bir koşula endekslenir. İnsanın kendi doğası ve bu yabancı hali arasındaki çelişki, felsefi olarak çözülemez haldedir. Modern toplumun geldiği boyut buna elverişli bir durumda

⁹¹ Adorno ve Horkheimer, *Aydınlanmanın Diyalektiği*, s.60.

⁹² Adorno ve Horkheimer, *Aydınlanmanın Diyalektiği*, s.60.

⁹³ Adorno, *Otoritaryen Kişilik Üstüne, Niteliksel İdeoloji İncelemeleri*, s.140.

değildir. İnsan bu durumun dışına çıktığı an, toplumsal bir dışlanma ve tecrit edilme durumunda kalmaktadır. İnsan bilerek değil, süreçte buna boyun eğer. Sürecin kendisi, boyun eğmenin koşulunu hazırlar. Modern toplumun koşulları, farklı bilinçsel süreçten geçmiş bireyi mantıksal olarak oluşturamaz. Onun yerleştirdiği kültür toplumu, insanı bir hamur gibi şekillendirip içerisinde sindirir hale getirdi.

İnsanın bütün bir düşünme eylemini bu kültür toplumu gerçekleştirir. Toplumun dışında, ilerisinde ve gerisinde düşünemez hale gelir. Ütopik olan, kurulmaya çalışılan ne varsa, koşulun bir fikri olarak ortaya çıkar, Teori bu ileri atlayışın, dışına çıkışın koşulunu sağlayamaz. İnsan düşündüğü an, sistemin araçları ile düşünmek zorundadır. “Doğaya hükmetmek için düşünmek zorundayım. Ama düşünerek, eyleminin nesnesi ile kendi arama, buradan çıkıp her ikisinin de ötesine geçmeye çalışan bir aracı sokarım.”⁹⁴ Aracı, sistemin bütün ideolojik araçlarının kendisidir. Kültür endüstrisinin en önemli aracı, bu ideolojik hegemonya araçlarıdır. Kültür endüstrisinin ve onun yarattığı bu toplumun eleştirilerine tabi tutulan en büyük ideolojik araç sanat olmuştur. Bu iki filozofun fikirlerinde sanat, ideolojik araçların ve gerçek olanın ters halini kitlelere sunan en önemli araçtır. Sanatçılar bir şeyi yerine getiren araçlardan başka bir şey olamayacaklardır ve sanat olarak karşımıza çıkan nesnel süreç, ideolojinin ontolojik olarak gerçekleştiği yerdir.⁹⁵

Sinemanın ve radyonun gelişimi, modern toplumda, insan bilincini, toplumun fikrine kanalize etmenin en büyük aracı haline getirilmiştir. Sinema, radyo, tiyatro gerçekliği, gerçekliğin içinde kalarak, bir fikir dünyası biçiminde insanın boş anının bulunduğu her alanda gerçekleşmesini sağlar. Burada sinema ve radyo, bir sanat aracı olmaktan çoktan çıkmıştır. Burada kendilerini birer sanat aracı olmadıklarını kanıtlamak zorunda kalmadan, sistemin çarkının sorunsuz bir şekilde ilerlemesi sürecinde gerçekleşirler. “Sinema ve radyo günümüzde kendisini sanatmış gibi göstermek zorunda değildir. Herhangi bir işten başka bir şey olmadıkları hakikatini, bilerek ürettikleri zırvaları meşrulaştıran bir ideoloji olarak kullanırlar.”⁹⁶ Sinema ve radyo sanatın içinde kalarak, sanat olmaktan çıkıp, ideolojik söylemin her yerde

⁹⁴ Theodor W. Adorno ve Max Horkheimer, *Teori ve Pratik Üzerine*, Orhan Kılıç (çev.), Metis Yayınları, İstanbul 2013, s.13.

⁹⁵ Adorno ve Horkheimer, *Teori ve Pratik Üzerine*, s.14.

⁹⁶ Adorno ve Horkheimer, *Aydınlanmanın Diyalektiği*, s.163.

vücut bulmasının birer aracı haline gelmiştir. İnsan fabrikadan çıktığı an itibariyle, ideoloji yakasını bırakmaz, sürekli kendisini her yerde üretir. İnsan ideoloji ile birlikte, ideolojinin üreticisi ve devam ettiricisi haline gelir. Felsefi olarak bilinç şekillenir, maddi olarak kendisini bu koşullarda gerçekleştirir. “Kültür endüstrisinin her tezahürü kaçınılmaz olarak insanları, bütünü onları dönüştürdüğü biçimde yeniden üretir.”⁹⁷ Kültür endüstrisi, sürekli dönüştürmektedir. Çünkü toplum hareket halindedir. Bu hareket insanların hepsini tek tek yeniden üretmektedir. Üretilen insan, kendi toplumunun bir ürünü olarak, fabrikadan çıkan bir metadan farkı yoktur. Toplum bir fabrika ve insan o fabrikanın bir ürünü haline gelmiştir. Kültür endüstrisi, insanı bütün ilişki ağı ve bütünsel bir yan yana gelişle değiştirir. Kendisi bir ürün olan insan, sonrasında toplumla beraber yeni ürünlerin ortaya çıkışındaki rolünü, doğal bir biçimde üstlenir. Onu değiştirip dönüştüren her olgu, artık kendisi olmuştur. Kendisi, değişip dönüşürken, değişip dönüştürmeyi asla bırakmaz. Toplumun koşullarının içinde var olmak bunu gerektirir.

Kültür endüstrisi, insanın direkt olarak üretim sürecindeki yaşamını şekillendirmekle kalmaz, üretim süreci dışındaki bütün zamanını üretim sürecinin bir parçası haline getirmiştir. Sistemin devamlılığı ancak üreten insanın, sistemin devamacısı haline gelmesiyle mümkün olacaktır. Bunun ana koşulu ise, insanın boş olan ‘özgür’ zamanlarının her noktasının yönlendirilmesidir. “Yasaklanan ve hoş görülen unsurların belirtik ve örtük, dışrak ve içrek kataloğu o denli kapsamlıdır ki, özgür bırakılan alanı sınırlamakla kalmaz, bütünüyle yönetir.”⁹⁸ Özgür bırakılan alan, kültür endüstrisinin yönlendirdiği alandır. Bir bütünselliğin içindeki sınırın özgürlüğüdür. Özgür zaman, özgür alan, özgürlük kavramları, kültür endüstrisi içerisinde, sistemin dışında kalan bir alan değil, tamamı ile sistemin yeniden ve sürekli olarak üretildiği maddi alandır. Birey, üretim sürecinin dışında, ideolojik araçların pompaladığı bütün fikri saldırılara bu alanda maruz kalır. Tüketim toplumun üreticisi konumundaki birey, kendi ürettiği her şeye yabancılaşıp, önüne sunulan her şeyi tüketir hale gelir. Bu sınırları bir katalog⁹⁹ olarak tanımlayan bu iki filozof, bu katalogun insanın her vaktini biçimlendirdiğini söyler. Modern insana,

⁹⁷ Adorno ve Horkheimer, *Aydınlanmanın Diyalektiği*, s.171.

⁹⁸ Adorno ve Horkheimer, *Aydınlanmanın Diyalektiği*, s.171.

⁹⁹ Adorno ve Horkheimer, *Aydınlanmanın Diyalektiği*, s.172.

üretim ve tüketimden başka bir zaman bırakmayan kültür endüstrisi, kurduğu her ideolojik katalogu, mevcut sistemin devamı yararına kurar. Modern insana artık hiçbir özgür zaman bırakmayan toplum, özgürlük kavramının yeniden tartışılmasına yol açmıştır. Özgür olunamayan bir alan kalmayınca, maddi olarak özgür olarak tanımlanabilen bir koşul ortadan kalkmış durumdadır. Üretim bütünüyle toplumun her yerinde vücut bulmuştur. Metaların üretilip mübadele içerisine sokulduğu bu toplumda, insan bir meta haline gelir ve üretimin doğurduğu maddi bir nesnedir.

Modern toplumda insan, verili koşulun ötesine geçememe problemi ile karşı karşıya gelmiştir. Çünkü 'ileri' olarak düşünebileceği kapsam yine o verili koşulun sınırları içinde yer almaktadır. İdeoloji modern insana, belirli sınırlar içerisinde bir sıçrama mesafesine izin vermektedir. Modern insan, 'iyi' olarak tanımlayabileceği bütün koşulların kölesi halindedir. Koşullar tanımlanmış, ideoloji ona göre biçimlenmiştir. "Bence insanlar bir şeyin ötesine ancak kendilerini o şeye ideolojik olarak tümüyle kaptırırlarsa geçebilirler."¹⁰⁰ İdeoloji, insanın ileriye gidebileceği bütün bilinç düzeylerini etkisi altına almıştır ve sınırlarını belirlemiştir.

Kültür endüstrisinin, modern üretim koşullarında başarabildiği en önemli şey, daha önce de söylediğimiz gibi, insanın bütün bir zamanını yönetebilir hale gelmesidir. İdeoloji, insanın bütün bir boş vaktinde onu aslında çalıştırır hale getirmiştir. "Bütün bu boş zaman meselesinin baştan sona bu kadar talihsiz olmasının nedeni, insanların boş zamanlarında da farkında olmadan çalışmayı taklit etmeleri, ama aslında çalışmak durumunda olmamak istemeleridir. Mutluluk kaçınılmaz olarak çaba önkoşuluna dayanıyor."¹⁰¹

İnsanlar, daha doğru bir tanım olacaksa, işçi ve üreten insan, bütün bir boş zamanında çalışmanın bir prototipini, başka bir üretim süreci içerisinde olma halini, kendi vaktine yansıtır. Bunu yaparken ideoloji karşısındaki tek çıkar yolları, çalışmak durumunda olmak istememeleridir ve bu durumu bu şekilde kabul etmiş olmalıdır. Toplumsal bütün ideolojik aygıtlar, insanı her vaktinde çalıştırır ve kendilerinin boş vakti olduğuna inandırır. İdeoloji, çalışma sürecinin yanı sıra bütün bir hayatı çevrelemiştir. Dışına çıkıldığı her noktada, kolektif tutuculuğun dışına

¹⁰⁰ Adorno ve Horkheimer, *Teori ve Pratik Üzerine*, s.35.

¹⁰¹ Adorno ve Horkheimer, *Teori ve Pratik Üzerine*, s.26.

itilip tecrit edilir. Bunun için ideolojiyi sırtına yükleyen birey, ideolojinin her yerde çevrelediği alana kendini bırakmak zorundadır.

Modern toplumun ilerleyişi ile, toplumun muhafazasının yöntemi de bir o kadar ilerlemiştir. Toplum tarihsel olarak ileriye doğru bir hal aldığına, bilinç olarak toplumun yönlendirilme durumu bir o kadar karmaşıklaşmıştır. Bireyi standart hale getirme ve farksızlaştırma eylemi, karmaşık bir hal alır ve bütün felsefi ve politik düzen buna göre şekillenir. İdeolojilerin modern toplum içerisindeki ilerleyişi ve kalıcı hale gelmesi bu duruma uygun olarak gelişim gösterir. Horkheimer'a göre "İhtiyaç duyulan ideolojiler ne kadar hızlı geliştirilirse o kadar sert yöntemlerle korunmaya mahkumdur. Sağlam olmayan idollerini savunurken gösterilen hırs ve saçılan dehşet derecesi, alacakaranlığın ne denli ilerlemiş olduğuna işaret eder."¹⁰²

Modern toplumdaki ideolojik gelişme, toplumun yönlendirilmesindeki ihtiyaçlara göre dizayn edilmektedir. Horkheimer'ın belirttiği ideolojiler gelişimi ile korunması arasındaki sertlik bağıntısı ontolojik olarak gerçeklik kazanmıştır.

Kapitalizmin, ekonomik ve felsefi yönden bu ilerleyişi, bütün bir toplumsal varlık alanının, felsefi olarak tekrar tekrar incelenmesine yol açmıştır. İdeoloji fikriyatını incelediğimiz bu dönemlerde, toplumsal çöküş ve ekonomik yozlaşma olarak tabir edilen toplumsal ilişki ağı, ideolojiye ve onun toplumla kurduğu ilişkiye başka bir boyut kazandırmıştır. Yaratılmaya çalışılan toplumun içinde yaşamak zorunda kalan bireyin, bilinç olarak toplumla uzlaşma haline girip, standartlaşması ve şeyleşmesi, bir toplumsal ilişki ağı dizaynı ve bilincin boyun eğme hali ile mümkün hale gelebilmektedir. Bilinci sürekli ve yeniden üretilen modern insan, ekonomik ilişki ağından kendini sıyıramayıp, nesnel bilinç düzeyi, toplumun işleyişine boyun eğerek ve tecritten kurtulur.

Tecritten kurtulma hali bir toplumsal düzene ayak uydurma ile mümkün olurken, toplumun içinde farklı bir ötekileştirme nesneliliği bireyin karşısında durur. Bilincinin toplum dışındaki ve o toplumun yarattığı sarsılmaz ideolojik düzenin içindeyken, insan farklı bir tecrit alanına gömülür. İnsanın doğduğu andan itibaren bilinç düzeyinin gelişimi, olduğu hal ile çatışma haline girer. Ama toplumsal düzenin

¹⁰² Max Horkheimer, *Alacakaranlık*, İlknur Aka (çev.), Kırmızı Yayınları, İstanbul 2019, s.23.

devasa bilinç iktidarı, bireyi bu koşulun içine çeker. “Sistematik olarak yaratılmaya çalışılan topyekün aptallaştırmayla birlikte ekonomik çöküş, toplumsal aşağılama, cezaevi ve ölüm tehditleri aklın düşünme egemenliğini engeller.”¹⁰³ Bireyi bu toplumun içinde tutan saldırı düzeyi sadece soyut düşünme olanaklarına saldırı olmaktan çıkıp, somut yaşamsal koşullarına da bir müdahale ile bilinç halini, somut olanın belirlediğini önkoşul olarak alırsak, birey toplumun mobilize çarklarının bir dişlisi haline çoktan gelmiştir.

Kültürel oluşum, toplumun gelenekleri, bireylerin ilişki kurma yolu ve ekonomik ilişki türü, bireyin bütün bir varlığını üretir, değiştirir ve yeniden oluşturur. Toplumda, ekonomik bir çatışkı, ideoloji sayesinde örtülür ve başka bir ilişki ağı gibi gösterilir. Kapitalist düzende, var olan sınıfsal çatışmaları örten ideolojik yöntem, sürekli kendini yeniden üretmek durumundadır. Toplumsal ilişki ağının ve ekonomik düzenin, toplumun bütün bir alanına yayılmasının sonucunda ideoloji, toplumun bütün noktalarına girmek, kültürel dünyalarını yeniden üretmek zorundadır. Toplumun sanat, eğlence, üretim, din, ahlak vb. koşullarını, ekonomik ilerleyişin ayakları olarak oluşturur ve ekonomik çarkları elinde tutan katman, toplumsal bütün koşulları elinde tutar. Horkheimer’in bahsettiği, insanların yeni yıl kutlama etkinliği, aslında zengin ve fakir arasında ayrımın yok olduğu, zengin ve fakirin aynı derecede, aynı olaya, aynı ülkede, aynı sokakta sevinebildiği, eğlenebildiği bir durum, sınıfsal yarılımların hiç yokmuş gibi topluma servis edildiği bir koşul vardır.¹⁰⁴ Bütün kültürel etkileşimler, bunun üzerine kuruludur. Var olan sınıfsal oluşumların ve bunun yarattığı çatışmaların, bilinç arkasına atılması modern toplumun en büyük özelliğidir.

Toplumda bahsettiğimiz Marksist literatürdeki üstyapı diyebileceğimiz toplumsal ilişki ağları, ideoloji karşısında farklı bir duruma sürekli olarak girmektedir. Adalet, hukuk, din, ahlak, eğitim vb. gibi toplumun doğrudan bağrındaki ilişki ağları, klasik Marksist anlayışta ekonominin, bu ilişki ağlarını belirlediği nesnel gerçekliktir. Adorno ve Horkheimer bu durumun, bireyin toplumdaki ilişkisinin doğrudan nesnel bağlamlarını ele alıp, soyut düşünme yeteneklerinin nasıl yönlendirildiğinin sorusunu sormuşlardır. Bütün toplumsal ilişki,

¹⁰³ Horkheimer, *Alacakaranlık*, s.23.

¹⁰⁴ Horkheimer, *Alacakaranlık*, s.30.

felsefi açıdan bireyi, nasıl bir meta haline getirebilmektedir? İdeoloji buradaki rolünü, kültür endüstrisi olarak oynamaktadır. “Felsefi ya da felsefi olmayan söylemlerde, değişik biçimlerde karşımıza çıkan ‘herkes layığını bulur’ ifadesi sadece aymazlığın değil mevcut ekonomik sistemin adalet anlayışını da yansıtır.”¹⁰⁵ Felsefi olanın bir şekilde karşımıza çıkardığı bu söylem, aslında modern toplumun ekonomik ilişki ağının, ne denli bir dizayna girdiğini gözümüzün önüne sermektedir. Bireyin yaşam koşullarını, bir rastlantısal düzene bağlayan bu ideolojik söylem, mevcut ekonomik düzenin geldiği ve ürettiği felsefi bakış açısını da karşımıza çıkarmaktadır. Habermas bu örneği verirken, ekonomik sistemin ve bu ekonomik sistemde, üretim koşullarını yönlendiren sınıfın, ideolojik söylemleri üretip, karşıt sınıfa bir hegemonya ağı oluşturduğunu bize göstermektedir. Ekonomik düzenin devamlılığı, sürekli ve yeniden üretilen ideolojiye ve maruz kalanın ideolojiye boyun eğmesine bağlıdır.

İdeolojinin, toplum ve birey arasındaki ilişkiyi önümüze seren Adorno ve Horkheimer, ideoloji kavramının somut ve nesnel ortaya çıkış durumlarını, toplumun sosyal ilişkilerinde bulmaktadır. İdeolojinin bu şekilde canlı kalmasının, ekonomik çıkarlar yanı sıra, sistemin devamlılığı açısından, toplumun somut ve soyut bütün kavramlarına ideolojiyi yerleştirmişlerdir. Sınıfsal çatışmaların yol açtığı, kapitalizmin ürettiği her türlü soyut kavram, toplumsal yan yana gelişini bozulmaz bir bütün haline getirir. İnsanı toplumdan ayırıp, kolektifin dışına itebilecek her türlü toplumsal yan yana geliş, ideolojinin olmazsa olmaz yapı taşlarıdır. Bu durumu hazırlarken sınıfsal çelişkiler ve toplumun sınıfsal ilişki ağı önemli bir rol oynar. İdeolojinin bu işlevine göre Horkheimer şu durumu açıklar:

Başta açlık, proleterleri fabrika atölyelerine, maden ocaklarına, bürolara sürükler. Buralarda da onları köreltebilmek, öldürebilmek ve zehirleyebilmek için gizli bir heyecanın alevlendirilmesi gerekir; bu da ancak fetişist duyguları kamçılayan millet ve kilise kavramlarıyla mümkündür. Evet, bu sözcükler sistemin ayrılmaz parçalarıdır; bu konuda yanlış konuşan, kendi kuyusunu kazar.¹⁰⁶

Kapitalizmin gelişmesi ile ortaya çıkan bu kavramların gelişimi, ideoloji ile birbirine bağlı bir şekilde ilerler. Toplumu bir arada tutan ve toplumun muhafaza edilmiş bütün düşünce sisteminin dışına çıkacak her türlü ideolojik söylem, bu duvarlarla

¹⁰⁵ Horkheimer, *Alacakaranlık*, s.55.

¹⁰⁶ Horkheimer, *Alacakaranlık*, s.61.

karşı karşıya gelmiştir. Kapitalizmde işçi sınıfı, çeşitli üretim süreçleriyle çalışma alanlarına kapatılır. ‘Özgür’ alanları da yukarıda bahsettiğimiz kavramlarla yönetilir. Kurulu ekonomik sistemin dışında ideoloji, bu alanları da sistemin devamlılığına mahkum eder. Kutsal ve soyut olan her kavram, ideoloji karşısında oyun hamuru haline dönüşmektedir. Her söylem, sistemin çarkının devamcısıdır. Modern toplum, sindirebildiği ve dönüştürebildiği ne varsa, ideolojik bir çözümlenme ile toplumun yaşattığı ve devamcısı olduğu her şeyi kendi lehine çevirir. Soyut ve somut bütün kavramları birer ideolojik silah haline getirmektedir. Bireyin şekillenmekte olan bilinç düzeyi, her türlü kavramla çatışmaya girer ve en sonunda ideolojik olana boyun eğer. Sınıfsal bütün eleştirilerini ideoloji içerisinde gerçekleştirir. Yapılan her eleştiri, diyalektik açıdan ideolojiyi sağlamlaştırır. İdeolojik söylemin gücü, karşıt ideolojinin gücüne bağlıdır. Her karşıt ideolojik söylem, muhafaza olmuş ideolojiyi besler. Nesnelleşmiş ve şeyleşmiş birey, ideolojinin kırılmaz bir bütün olarak devamcısı, bulunduğu her konumda ideolojinin taşıyıcısı haline gelir.

Peki insan bütün bu ideolojik söylemlere, ‘yanlış yönlendirmeye, toplum tarihini baş aşağı gösteren bu kurulu sisteme evet der? “...ideoloji, özdeksel temelin aynasıdır.”¹⁰⁷ İdeoloji kendisini öyle bir kurmuştur ki, artık varoluşsal bir temel haline gelmiştir. İdeolojinin devamcısı, bu apaçık ortada olan sömürü düzeninin kahramanı ve bunun hayata geçirilmesinde rol oynayan herkes, bu sistem tarafından toplumsal olarak bir ödüle layık gösterilir.¹⁰⁸ Çünkü sistem ne kadar bozulmuş olsa da, bir insanın hayatının devamlılığını sağlayabilir ve onu koruyabilir. Bu sistemin yıkılış sebeplerini hazırlayacak karşıtın, mekanik olarak sistemin devamcısı haline getirir. Ama bu noktada da ideolojiye boyun eğişin ödülleri, sistemin koyduğu bir ‘iyi’ değil, sistemin çarklarında sadece bir tanesidir. “...bu çarpık düzen içerisinde tayin edilen ödüller, insanın gerçek başarısının kalıcılığı için değil, sistemin devamlılığı içindir.”¹⁰⁹ Sistem, ideolojiyi sahiplenen herkesi, ideolojinin yılmaz bir savunucusu haline getirir ve; ‘evet! Hayatına devam edebilirsin, düşündüğün hiçbir şeye karşı çıkmıyoruz ve engellemiyoruz.’ der. Bu verili sistemin ideolojik ödülüdür.

¹⁰⁷ Horkheimer, *Alacakaranlık*, s.62.

¹⁰⁸ Horkheimer, *Alacakaranlık*, s.63.

¹⁰⁹ Horkheimer, *Alacakaranlık*, s.64.

Adorno ve Horkheimer'a göre sistem toplumun işlediği ilişkilerin hepsine sızmıştır. Bunu, toplumdan bireyi etkileyerek ve bireyin bütün yaşamsal koşullarına girerek yapmıştır. Toplum ve birey arasındaki diyalektik bağ, ideolojinin gerçekleşmesindeki en önemli faktördür. Bireyin yaşamı ve bilinci öyle bir hale gelir ki, kendisiyle tamamen aynı kitlelerle omuz omuza gelir. Kendisi dışındaki her şey ile kendisi mücadele eder. Burada sistemin her türlü mekanizması, bireyin en ince ruhuna sızmayı başaramamıştır.¹¹⁰ Bireyin sistem karşısında alternatifi azalmıştır. Birey, ideoloji ve cezalarla meta bir haline gelir. Birey, ideolojinin canlı bir bedeni olarak devam eder. Bulunduğu her yer ideoloji, söylediği her şey ideolojik söylem, ürettiği her durum ideolojinin üretildiği bir durum olur.

Bireyin toplumun bir parçası olmaktan çıkıp, toplumun kendisi olur. Bireyi tanımak toplumu tanımaktır, toplumu tanımak bireyi tanımaktır. Bunu ideoloji, bireyin her türlü fikrine ve yaşamsal koşullarına müdahale ile başarmıştır. Birey var olabildiği her yerde, toplumun aynası haline gelir. Toplumda var olabilmesi için, toplumla özdeşleşmiş hale gelmek zorundadır. İdeolojik olanın toplumun her yerine sirayet ettiği modern dönemde birey, toplumdur.

Toplumsal ilişkilerin ve bireyin bilincinin her noktası, belli kurallar çerçevesinde ilerlemektedir. “İlişkiler, düşüncelerin perdelenmesi koşulunda yürür; sınıfsal ayrımı da mutlak surette kabullenmeyi ve statüye uygun davranmayı gerektirir.”¹¹¹ Bütün bir toplumsal ilişki ağını sağlayan koşul, bireyin sınıfsal ayrımı kabullenip devamcısı olmasıdır. Birey bu durumu kabullenip, farklı olan her düşünceyi savurduğu ve perdeleyip gizlediği noktada ilişki kurabilir. Ters durumda bir ceza ve tecrit ile karşılaşır. İdeolojinin toplum ve birey arasında kurduğu bu diyalektik, ideolojiyi yıkılmaz bir söylem haline getirir. İdeoloji yaşayan bir varlık olur.

Modern toplumdaki düşünce sistemi, raflara dizilmiş, daha önce söylenmiş ve önceden hazırlanmış bir durumdur. Üretim, her farklı düşünce ve ideolojinin raftan çıkarılıp sınıfsal ve felsefi açıdan toplumun önüne koyduğu bir ilişkidir. “Resmi bir sözleşmeye bağlı olmadan çalışan zihni ortadan kaldırmanın yollarından biridir,

¹¹⁰ Horkheimer, *Alacakaranlık*, s.65.

¹¹¹ Horkheimer, *Alacakaranlık*, s.73.

düşüncenin departmanlaştırılması.”¹¹² Modern toplumun dışındaki her türlü düşünce sistemi, sınıflandırılmış ve önceden belirlenmiş, karşı koyuluşu önceden hazırlanmış fikirlerdir. Üreten ve çalışan her türlü düşünce sistemi bu şekilde engellenmiştir. Felsefe, düşüncenin ilerleyişindeki engellerle savaşımı, bir ideolojiye dönüştürerek, sistemin departmanlarından biri haline gelmiş durumdadır. Adorno ve Horkheimer’in toplum ve birey incelemelerindeki bu durum felsefedeki ideoloji kavramını bize apaçık vermiş durumdadır. İdeolojinin felsefesi, toplumun ve bireyin en ince noktasından bakılarak ortaya çıkmak zorundadır. Felsefe bireyi ele alırken, ideolojiden bağımsız hareket edemez.

Toplum bireye, sistemin devamacısı olmaktan başka bir çare bırakmaz. Birey ancak ideoloji ile bütünleşirse ‘normal’ yaşam koşullarına sahip olabilir. Farklı düşünce ve maddi oluş koşulları ideolojiye bağlıdır. İdeoloji bireye tek seçenek sunmaktadır. “Bazıları başka türlü yaşayamayacakları için oyuna katılmak zorunda kalır, başka türlü yaşayabilecek olanlar da oyuna katılmak istemedikleri için dışarıda bırakılır.”¹¹³ Sistem soğurma ve tecrit etme işlevlerini tam bu noktada ideoloji ile birlikte kurar.

Adorno ve Horkheimer’in toplumsal açıdan ideoloji incelemeleri, felsefi bir şekilde karşımıza çıkmaktadır. Bireyin modern toplumdaki konumu, bu iki filozofa göre içler acısı haldedir ve kültürel hegemonya dört bir yanı çevrelemiş durumdadır. Felsefeleri ve görüşleri ideolojinin bütün alanlarının incelemelerini genişletecek düzeye olanak sağlamışlardır. Marksizm sonrası bu incelemelerde, toplumun felsefi bir yönden ele alınışı, sarsılmaz bir şekilde bizi ideoloji kavramına götürmektedir. Modern toplumu ele aldığımız zaman ise karşımızda felsefi olarak incelenecek bir birey ve toplum ilişkisi birçok boyutuyla durmaktadır: Bu ilişkiyi felsefi bir şekilde karşımıza çıkaran Adorno şu şekilde açıklar:

Şeyleşme ve standartlaşmaların alemi böylece kendi nihai çelişmesini -anormal ve kaotik sayılanı- içerecek kadar genişler. Ölçülmez ve kıyaslanmaz olan, tam da bu niteliğiyle, ölçülen ve kıyaslanabilen bir şey haline gelir; birey, kamusal olarak tanınan şu veya bu kalıbın içinde sınıflandıramadığı her türlü tepki ve dürtüden neredeyse büsbütün yoksundur şimdi.¹¹⁴

¹¹² Theodor Adorno, *Minima Moralia*, Orhan Koçak ve Ahmet Doğukan (çev.), Metis Yayınları, İstanbul 2007, s.23.

¹¹³ Adorno, *Minima Moralia*, s.24.

¹¹⁴ Adorno, *Minima Moralia*, s.70.

Modern toplum ve birey, ideoloji ile kendi yoksunluklarını bu şekilde ortaya dökmüştür. Felsefi açıdan insan bilinci, ideoloji ile savaşım halinde, toplumsal olarak boyun eğiş durumundadır. Sistemin devamlılığı, toplum ve birey arasındaki ideolojik diyalektik bağ ile bu şekilde sağlanır. Toplum bu açıdan inceleyen bu iki filozof, ideoloji ile ilgili düşüncelerini, kültür endüstrisi kavramı ile ve geniş ölçüde bireyin toplum ve sistemle kurduğu ilişkiyle göz önüne sermişlerdir.

2.2 Devlet: Althusser'in Görüşü

İdeolojinin, somut ve toplumsal alandaki yerlerini incelediğimizde, karşımıza Althusser'in çalışmaları çıkmaktadır. Kapitalizmde sınıf bilinci, sınıf bilincindeki ideolojinin yeri, devlet kavramının ideoloji ile felsefi birlikteliğinin ne'liği Althusser incelemesinde vardır. Tarihsel anlamda ideolojinin maddi varlığı, onun devlet aygıtları tarafından nasıl işlendiği, ne için ve hangi amaçla ideolojinin sürekli kılındığı, daha çok modern kapitalist toplumda önümüzde durmaktadır. Marksist öğretinin devamcısı olan Althusser, ideoloji kavramını da sınıfın içerisinde, sınıf bakış açısıyla yapmaktadır. İdeolojinin bütün incelemelerinde, sınıf bilinci ve sınıf çatışması kavramları Althusser'de bir altyapı olmuştur. Marksist öğretinin ideoloji bakışını, işçi sınıfından kopmadan, bunun sınıf savaşımının bir sonucu olduğunu görerek irdeleyen Althusser, ideolojinin somut ayaklarını karşımıza çıkarmaktadır. İdeoloji incelemesinde, ilk olarak kabullenilen kavram sınıf kavramıdır. Sınıf kavramının doğurduğu maddi sonuç olarak sınıf mücadelesinin Marksist boyutta kabulüdür.¹¹⁵ Yani Althusser'i felsefi açıdan ve ideoloji bakışını çalışıyorsak, kuracağımız her cümle kapitalist sınıf mücadelesinin içinden olacaktır.

Althusser'e göre ideoloji, bir fikriyatın egemenliğinden daha çok somut ve gözlemlenebilir bir sınıf mücadelesinin ürünüdür. "İdeoloji, bir başka yaklaşıma göre tümüyle altyapıya bağlı, onun etkisinde kalarak gelişip, oluşan bir değerlendirme, yorumlama biçimidir. Burada belirleyici olan toplumun altyapısı, üretim ilişkileri ve maddi ortamdır."¹¹⁶ Sınıf mücadelesi, karşımıza çeşitli ideolojileri ve ideolojik

¹¹⁵ Althusser, *İdeoloji ve Devletin İdeolojik Aygıtları*, s.11.

¹¹⁶ Metin Kazancı, "Althusser, İdeoloji ve İletişimin Dayanılmaz Ağırlığı", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi* (Sayı: 57-1), s.56.

savaşları karşımıza çıkarmıştır. Marx'ın ele aldığımız egemen fikir anlayışına benzer bir ideoloji anlayışı taşıyan Althusser: "Egemen ideoloji, sınıf mücadelesi sonunda ortaya çıkmış, dolayısıyla sınıf mücadelesinin elinden kurtulabilecek tamamlanmış bir olgu değildir gerçekten de."¹¹⁷ Burada sınıf mücadelesini somut koşul olarak aldığımız göre, ideolojinin devlet denen olgu ile nasıl işlediğini irdelememiz gerekmektedir. Somut maddi yaşamın her alanında devlet ulu ve karşı konulmaz kutsal bir güç olarak karşımızda durmaktadır. Devletin bu gücünün arkasında sınıfsal mücadeleler olduğu kadar, ideolojik bir altyapı da bulunmaktadır.

Sınıfsal ve sınıfın doğurduğu mücadelelerin sonucuna baktığımızda, ideolojinin buradaki somut yerinin ne olması gerektiği karşımıza çıkmaktadır. İdeoloji, sınıf mücadelesinde nasıl bir işlev görür ve devamlılığını nasıl sağlar? Sınıfların ideolojik sarmalı sadece sistemin devamlılığı için değil, var olan sistemin her zaman yeniden üretilmesi anlamına gelmektedir. Sistemin devamlılığı ve yeniden üretiminin arasındaki ince fark, sınıfsal egemen ideolojiyi getirmektedir. Bu farkları ve ideoloji için yeniden üretimin önemini, bu yeniden üretimin somut koşullara uygun olması gerektiğini Althusser şu şekilde özetlemektedir:

Ne var ki egemen ideolojinin yeniden üretimi, basit bir tekrar, basit bir yeniden-üretim değildir, hatta verili kurumların, işlevleri açısından değişmezcesine tanımlanmış kurumların, otomatik, mekanik olarak, genişletilmiş bir yeniden-üretimi de değildir: dağınık ve çelişik halde bulunan önceki ideolojik unsurların, sınıf mücadelesi içinde ve bu mücadele sayesinde kazanılmış bir birlik içinde, yeni karşıt eğilimlere ve önceki biçimlere karşı, yenilenmesi ve birleştirilmesi için yapılan sözleşmedir.¹¹⁸

Burada bahsedilen; ideolojinin basit bir yeniden üretimi değil, tarihsel anlamda evrimi, kendisinden önceki ve sonra oluşabilecek her türlü sınıfsal mücadeleyi içeren maddi değişikliktir. İdeoloji, sınıfsal yeniden üretimi dediğimiz olguyu, tüm toplumsal işlevlere göre değişiklik kazandırıp, fikirsel anlamda bir birlik ve bireyin sınıfsal olarak yeniden üretimini konu edinir. Toplumsal anlamda herkesçe kabul edilen ve bireyi verili sınıfsal topluma katmak, birçok felsefi ayağı olan, bilinç anlamında farklı ve çokça dinamik içerisinde ilerleyen, devinim halindeki bir süreçtir. İdeoloji Althusser'de, egemen fikri elinde bulunduran katmanın, aynı egemenliğe sahip başka oluşumlara karşı da ürettiği bir mücadeledir. İdeoloji, saf

¹¹⁷ Althusser, *İdeoloji ve Devletin İdeolojik Aygıtları*, s.12.

¹¹⁸ Althusser, *İdeoloji ve Devletin İdeolojik Aygıtları*, s.12-13.

anlamıyla iki sınıf arasındaki mücadeleyi değil, sınıflar arasındaki farklı ideolojik mücadeleyi de göz önünde bulundurur.

Althusser’de bizim üzerinde duracağımız ana mesele, devlet olgusu ve onun ideolojik işlevi. Devlet, Marksist öğretilerde sınıfsal bir nedenle ortaya çıkan sonuç olduğundan, ideolojiyi de devletle bu şekilde ilişkilenen somut bir mücadele alanı olarak ele almalıyız. Althusser’de ideoloji, devletle bir olarak ele alınır ve devlet objesinin değişim gösterdiği somut koşullara göre değişiklik gösterir. Rehmann ideoloji incelemelerinde: “...devletin ideolojik aygıtları, farklı ‘bölgesel’ özgülüklere bağlı olarak değişir; ikincisi buralarda hüküm süren güç ilişkilerine göre ve son olarak ulaştıkları ideolojik bütünleşmenin etkililiği açısından değişir.”¹¹⁹der. Bunu Althusser’in ideoloji bakışını irdelerken söylemiştir. Yani ideoloji; devletin ve onun oluşturduğu ideolojik egemenliğin, somut koşullara ve koşulların yarattığı mücadele biçimlerine göre değişmektedir. Toplumun üretim ilişkilerinin oluşturduğu ve bu ilişkilere göre değişen devlet, ideolojik aygıtlarını buna göre oluşturur.

Althusser’i incelerken, ideoloji kavramında, felsefi yanları ele alıp (bunların hepsi politik olmakla birlikte) modern toplumlardaki işlevini tartışmalıyız. İdeoloji kavramını politik olanın dışında saf bir şekilde işleyemeyeceğimiz Althusser’de açıkça ortadadır.

Üretim süreci dediğimiz toplumsal veri, sürekli bir kendini yeniden üretmeye muhtaçtır. Üretim koşullarının yeniden üretimi, üretimin elzem ve vazgeçilmez bir işlevidir. Üretimin yeniden üretiminin koşulları sağlanmazsa, üretim süreci aksar, kendini bitirir ve yeni bir üretim sürecinin sebebi olmuş olur. Üretim ilişkilerinin sürekli ve yeniden üretildiği alan, ideolojidir. “Üretimin nihai koşulu, demek ki, üretim koşullarının yeniden-üretimidir.”¹²⁰ Üretimin yeniden üretilmemesi, üretim sürecinin durmasıdır. Onun en önemli hedefi, sürekli ve daimi olarak üretim sürecinin yeniden üretilme sürecinden geçmesidir. İdeoloji, üretim ilişkileri bakımından tam da burada işlev görür. Üretimin yeniden üretilmesi, ideolojinin de sürekli olarak üretilmesi anlamına gelmektedir. Üretim sürecindeki ideolojinin yeri, koşulu ve işlevi her zaman yenilenir ve yeniden üretilir.

¹¹⁹ Rehmann, *İdeoloji Kuramları*, s.26.

¹²⁰ Althusser, *İdeoloji ve Devletin İdeolojik Aygıtları*, s.35.

Devlet objesinin ideoloji ile ilişkisini incelemeden önce, ideolojinin Althusser'deki karşılığına ve toplumsal olarak neye tekabül ettiğini incelememiz gerekmektedir. İdeoloji ve devlet ile kuracağımız ilişki, ideolojinin temelinde ne yattığı ile doğrudan alakalı bir problemdir. Althusser'de ideolojiyi Eagleton şu şekilde özetler: "İdeoloji, insani varlıkları birer toplumsal özne olarak kuran ve bu öznelere bir toplumdaki egemen üretim ilişkilerine bağlayan, yaşanan [lived] ilişkileri üreten anlamlandırma pratiklerini düzenlemenin belirli bir yoludur."¹²¹ Yani bundan önce Adorno Horkheimer ikilisinde gördüğümüz gibi, insanı bir özne ve üretim ilişkilerinin doğrudan bir parçası yapma işlevi Althusser'de de devam etmektedir. Özne ve bilinç ikilisinin yarattığı ilişkideki ideoloji, toplumsal özne olmanın koşullarından biri halindedir. İdeoloji tarafından birey, dayatılan egemen üretim ilişkilerine dahil etme işleviyle sürekli dizayn edilir. Toplum ideolojinin bu dizaynına göre şekil alır. Çünkü bireyin doğduğu andan itibaren, üretim ilişkilerindeki yeri ideoloji tarafından belirlenmiştir. Althusser: "insanların (dinsel ya da daha başka) ideolojide gerçek koşullarını, gerçek dünyalarını değil, her şeyden önce sözü edilen gerçek varoluş koşullarıyla olan ilişkilerini 'temsil ettiklerini öne süreceğim."¹²² İnsanların üretim ilişkileri ile kurdukları ilişki değil, ilişkilerini temsil edeceği fikriyat ideolojiktir. İdeoloji, insanların doğrudan üretim ilişkilerinin içine çekilmiş halleriyle alakalıdır. Üretim ve meta paylaşımı, ideolojinin çıktığı ana noktaya tekabül eder.

Buradan hareketle Althusser, ideolojinin soyut açıklamalarından uzaklaşıp, toplumun ve üretim ilişkilerinin içerisinde bir ideoloji açıklaması yapmaya girişmiştir. İdeoloji, görünmeyen bir iktidar aygıtının, toplumun bilincini istediği yönde hareket ettirmesinden ziyade maddi bir varlık kazanmıştır. Bu fikirle ideolojinin maddi bir varlık kazandığını belirten Althusser¹²³ ideolojiyi maddi olan toplumsal ilişkilerin kökünde incelemiştir. Bu da toplumun üretim ilişkilerine denk düşmektedir. İdeolojiyi bir maddi varoluş olarak ele aldığımızda, sınıfsal çatışmaları ve onun doğurduğu ilişkilerin hepsinin çıkarımıyla bilinç, bu ilişkilerin bir ürünüdür. Yani Marksist literatürdeki ideoloji anlayışını değiştirmeyip, üzerine sınıfsal bakış

¹²¹ Eagleton, *İdeoloji*, s.39.

¹²² Althusser, *İdeoloji ve Devletin İdeolojik Aygıtları*, s.114.

¹²³ Althusser, *İdeoloji ve Devletin İdeolojik Aygıtları*, s.116.

ile, toplum bilinci açısından fikir koyan Althusser, bu alt yapı ile ideolojiyi incelemiştir.

İdeolojinin varoluşu, somut cisimlerin varoluşuyla aynı mıdır? İdeolojinin maddi varoluş sergilediği alanlar, duyularımızın alanının içerisinde, maddi şekilde deneyimlenebilen bir araç mıdır? İdeolojinin maddi varoluşu bu ontolojik problemleri karşımıza çıkarmıştır. İdeolojiye maddi bir varoluş yüklemek, onun insan bilinci içerisinde doğrudan canlanması demektir. Felsefi açıdan bir maddi varoluş, ideolojinin maddi dünyadaki yerini bize apaçık vermek durumundadır. Maddi varoluşunu ortaya koyan Althusser, ideolojinin bu denli işleminin ve görüngüsünün devamında şu şekilde söyler:

İdeolojinin bir aygıtta ve bu aygıtın pratiklerinde maddi biçimde varoluşu, bir kaldırım taşının ya da tüfeğin maddi varoluşuyla aynı değildir elbette. ...diyebiliriz ki 'madde demek birçok anlama gelir', veya madde değişik kipliklerde varolur, ve bunların tümü de son kertede 'fizik' maddeye kök salmıştır.¹²⁴

İdeolojinin bu şekilde varlığını ortaya koyan Althusser, ideolojinin maddi varlığını savunmaya devam etmiştir. İdeoloji, somut toplumsal ilişkilerde, somut bir şekilde var olmaktadır. İdeoloji, herhangi bir insani ilişki gibi, insanın toplumun içerisinde üretim araçlarındaki yerini belirten bir işlemdir.

İdeoloji, karşısındaki bireyi bir özne olarak ele alır ve toplumdan ayrı bir bilinç düzeyinde gelişmesini engelleyip, sistemin taşıyıcı bir bireyi haline getirir. İdeolojinin toplumu üretim şeklinin ihtiyaçlarına göre dizayn etmesi bu noktada başlar. Bireyin kendisini toplumun öznesi olarak görmesi, sistemin devamlılığı için elzemdir. Bu nedenle ideoloji bireye, özne olarak gelir. Althusser'e göre özne ve ideoloji ilişkisi şu şekilde karşımıza çıkar:

Bütün bu şema içinde görüyoruz ki ideolojinin ideolojik temsilinin kendisinin de kabul etmek zorunda olduğu şey, bir bilinç sahibi ve bilincinin kendisine esinlediği fikirlere inanan ya da bunları özgürce kabul eden her öznenin 'kendi fikirleri uyarınca eylemesi' gerektiği, yani kendi maddi pratiğinin edimlerinde, özgür bir özne olarak sahip olduğu kendi fikirlerinde yer vermesi gerektiğidir. Böyle yapmaması iyi olmaz.¹²⁵

Burada anlayacağımız üzere ideolojinin bireye bir özne olarak, kendi fikir dünyasıyla hareket edebilen bir canlı olarak yaklaşması gerek. İdeoloji, bireyi zaten dönüştürülecek bir bilinç olarak ele almaz. Özgürce hareket ettiğini, kendi yaşamsal

¹²⁴ Althusser, *İdeoloji ve Devletin İdeolojik Aygıtları*, s.116.

¹²⁵ Althusser, *İdeoloji ve Devletin İdeolojik Aygıtları*, s.118.

pratiklerindeki temsillerini özgür bir bilinç halinde eyleyen bireyler olarak yaklaşır. İdeoloji, bunu kabul etmek durumundadır. İdeoloji, bireye özne gibi, her şeyden önce özgür bir özne gibi yaklaşmalıdır. İdeolojinin, bireyin kendi pratik fikri eylemlerinde yer bulması gerekmektedir. Bunun da en iyi koşulu, toplumun üretim ilişkilerine katmaya çalıştığı bireye, özne niteliği tanımaktır. Althusser’de ideolojiye tekrar bakacak olursak: “...gerçekliğin bize görünüşte kendiliğinden bir deneyim gibi ‘gelmesi’yle ilgili bir meseledir; insan öznelerin bu gerçeklik içinde nasıl sürekli söz konusu olduğuyula ilgilidir...”¹²⁶ Gerçeklik, gerçek bir deneyimmiş, bilincin somut bir pratiğiymiş gibi gelmektedir. İdeoloji, gerçekliğin içinden, insanın gerçek varoluşunu temsil etmek durumundadır. Althusser’de bu ilişki çok önemli bir yer tutmaktadır. İnsanın pratik edimleri ve ideoloji arasındaki maddi bağıntı, ideolojinin bize ne olduğunu açıklamaktadır. İnsanın pratik yaşamındaki bilinç düzeyinin gelişimi ve ideoloji arasındaki bağ, etkileşim ve yönlendirme işlevi kazanmıştır. Ama birey, herhangi bir ideolojik söylem ya da ideolojik aygıtla karşılaştığında, bunu hayatının bir parçası, doğal olan ya da yapması gereken bir pratik edim gibi eyleyebilir. İnsanın pratik edimi ve ideoloji ilişkisini ele alan Althusser’e durumu şu şekilde açıklar:

Dolayısıyla, tek bir özneyi (herhangi bir bireyi) ele alarak, bu kişinin inançlarını oluşturan fikirlerin maddi anlamda var olduğunu söyleyeceğiz: çünkü bu fikirler, maddi pratiklere dahil olan maddi edimlerdir, bu pratikleri düzenleyen ise maddi ritüellerdir ve bu ritüellerin kendileri de söz konusu öznenin fikirlerinin kaynağını oluşturan (ne tesadüf!) maddi ideolojik aygıt tarafından tanımlanmıştır.¹²⁷

İdeoloji ve birey ilişkisini bu şekilde tanımlayan Althusser, ideolojiyi soyut olan her türlü yorumdan arındırmıştır. İdeoloji, soyut ve insanın pratik edimlerinin dışında gerçekleşen bir olgu değil, toplumun en derininde, bireyin bütün yapıp etmelerinde, değiştirip dönüştürücü gücünde hayat bulmuştur. İdeolojiyi bu şekilde ele almak, metafiziksel bir iktidar algısı ve onun yarattığı yönlendirilmiş robotlar topluluğu algısına karşı Althusser, en somut haliyle ideolojiyi ele almıştır ve insanın en doğal olması gereken haliyle, yani üretim koşullarının içinde incelemiştir.

İdeoloji için yapılan bu açıklama ve ayrımı ele aldığımızda, Althusser bize iki tane net önerme getirmektedir. İdeolojiyi ve onun toplumsal aygıtlarını incelerken bu

¹²⁶ Eagleton, *İdeoloji*, s.40.

¹²⁷ Althusser, *İdeoloji ve Devletin İdeolojik Aygıtları*, s.119.

koşullar bizim altyapımızı oluşturmak durumundadır. “Nasıl olursa olsun, her pratik ancak bir ideoloji yoluyla ve bir ideolojinin altında varolabilir...”¹²⁸ İnsan eylemlerinin pratik ayağının sadece ideoloji ve onun doğurduğu sonuçla gerçekleşebileceğini söyleyen Althusser: “Her ideoloji ancak bir özne yoluyla ve özneler için varolabilir.”¹²⁹ Bu iki açıklama bize ideoloji ve onun aygıtları hakkında önümüze çıkacak problemlere nasıl yaklaşacağımızı göstermektedir. İdeolojiyi, maddi oluşumundan bağımsız, toplumun somut ilişkilerinin dışında ve bireyin üretim ilişkilerinden yola çıkmadan ele almak, bizi ideolojinin maddi olmayan yorumlarına götürmektedir. Modern toplumda ideoloji, somut ve bu somut ilişkilerin doğurduğu, maddi üretim güçlerinin içinde incelenmelidir.

İdeoloji bu somut hali nasıl yakalamaktadır? İdeoloji, bireylerin maddi ilişkilerinin içinde nasıl somut bir hal kazanır? Devlet ve ideolojik aygıtlarının nasıl işlediğine geçmeden, Althusser bize bu ilişkinin nasıl oluştuğunu somut bir şekilde söylemektedir. Gündelik hayatın maddi ilişkilerinde birey, ideolojiye özne olarak maruz kalır. İdeoloji öyle edimlerde bulunur ki, bireyler sıradan bir bireyken, bireylerin içindeki özneleri tek tek gerçekleştirir ve özne olarak onları toplar.¹³⁰ Toplumda yaşanan tüm bireyleri özne haline getirme işlemi nasıl gerçekleşir? “...bireyleri öznelere dönüştürür (tüm bireyleri dönüştürür) ve bunu da çağırma dediğimiz son derece kesin bir işlem yoluyla gerçekleştirir.”¹³¹ Bireylerin tümü, ideoloji karşısında bir özne olmuştur ve bunu çağırma dediği yöntemle uygular. Çünkü ideolojinin işleyebilmesi için, bireylerin hepsi toplumun bir öznesi olarak hareket etmek ve ideolojinin taşıyıcısı olmak durumundadır. İşlemi daha da somutlaştıran Althusser: “Söz konusu çağırma eylemini kafamızda canlandırabilmek için polislin (ya da başka birinin) her gün en sıradan biçimde bizi nasıl çağırdığını düşünmek yeter: Hey, sen, oradaki!”¹³² Birey, gündelik yaşamın her yerinde, ideolojik olandan bu şekilde bir çağırılma yöntemiyle karşılaşır. Birey, sıradan bir bireyken, bu çağırmaya, bedeniyle ve zihniyle, somut bir şekilde dönüp baktığı an,

¹²⁸ Althusser, *İdeoloji ve Devletin İdeolojik Aygıtları*, s.121.

¹²⁹ Althusser, *İdeoloji ve Devletin İdeolojik Aygıtları*, s.121.

¹³⁰ Althusser, *İdeoloji ve Devletin İdeolojik Aygıtları*, s.125.

¹³¹ Althusser, *İdeoloji ve Devletin İdeolojik Aygıtları*, s.125.

¹³² Althusser, *İdeoloji ve Devletin İdeolojik Aygıtları*, s.125.

özne olur ve ideoloji ile arasında hiçbir duvar kalmadan etkileşime girer.¹³³ İdeolojinin bireyi özne olarak alması ve onun toplumun üretim şeklinin içinde tutması bu şekilde gerçekleşmektedir. İdeoloji, Althusser'in anlatımıyla somut hayatımızın her noktasında, sokakta gezerken dahi karşımıza çıkan maddi bir ilişki kurma biçimidir. İdeoloji bu gerçekliğiyle varlık kazanır. Toplumun her noktasında bu haliyle olmaya devam eder. Birey ve özne ilişkisini modern toplum işleyişinde Althusser bu şekilde oluşturmuştur.

İdeolojinin bu işleyişi modern toplumlardaki insani ilişkinin işleyişinin de bir başka tezahürü olarak karşımıza çıkmaktadır. Althusser'in felsefesindeki bu yaklaşımlar ile onun ideoloji olarak devlete, bilime, topluma, eğitime nasıl baktığını görmekteyiz. İdeolojinin içinde olmayan hiçbir toplumsal alan ve bireyin karşılaşmadığı yer yoktur. İdeoloji, felsefenin ve bilimin içinde somut bir şekilde var olmuş ve kendisini maddi olarak gerçekleştirmiştir. Tüm toplumsal devinimlerin arkasında, kabullenilmiş bir fikriyat, belirlenmiş bir özne bulunmaktadır. Baktığımızda ideoloji, somut ve felsefi önermelerle toplumsal hayatta yer bulmaktadır. "İdeolojik bir önerme, amaçladığı gerçeklikten farklı bir gerçekliğin belirtisi olmakla birlikte, amaçladığı nesneye ilişkin olduğundan, yanlış bir önermedir"¹³⁴ İdeolojinin önermesi, gerçekliğin farklı bir belirtisi olmak zorundadır. Nesnesi bireydir ve birey özne haline dönmek zorundadır.

Althusser'de ideolojinin nasıl bir anlam taşıdığını öne sürmeye çalıştıktan sonra, devlet ve onun aygıtlarının ideolojide nasıl bir işlev gördüğünü açıklamamız gerekmektedir. Devlet, Marksist geleneğin arkasında durduğu görüş ile birlikte, sınıf mücadelelerinin aldığı biçimlerin sonucunda bir baskı aygıtı olarak ortaya çıkması, ideoloji olarak da incelenmesini gerekli kılmıştır. Sınıfsal çatışmalar ve bunların doğurduğu üretim şekillerinin değişikliği, bu değişimlere göre şekil değiştiren ve yapısal düzenlemelere giren devlet, ideoloji ile doğrudan bağlantılıdır. İdeolojiyi ve devleti birbirine bağdaştıran en önemli faktör, sınıf mücadeleleri ve sınıf mücadelelerinin ideolojik problemleridir. Althusser devleti incelerken, devletin birçok ideolojik aygıtı ile birlikte ele alır. Çünkü devlet, ideolojik bir baskı aygıtıdır.

¹³³ Althusser, *İdeoloji ve Devletin İdeolojik Aygıtları*, s.125.

¹³⁴ Louis Althusser, *Felsefe ve Bilim Adamlarının Kendiliğinden Felsefesi*, Alp Tümertekin (çev.), İthaki Yayınları, İstanbul 2003, s.21.

Ama bunun bireydeki karşılığı daha somut ve maddi ilişkiler doğrultusunda ortaya çıkmaktadır. Rehmann bu durumu şu şekilde ortaya koymaktadır:

Althusser baskıcı devlet aygıtlarının ideolojik etkiler de ürettiğinden ve baskının da devletin ideolojik aygıtlarında rol oynadığından haberdardır, ama onun gözünde ideolojik devlet aygıtının özgüllüğü ‘ağırlıklı olarak’ muhatap alınanların gönüllü boyun eğmelerini sağlamayı amaçlaması gerçeğinde yatar.¹³⁵

İdeoloji ve devletin ideolojik aygıtlarının işleyişi, boyun eğen ve sistemin öznesi haline gelen bireylerle mümkün olmaktadır. Devletin işleyişinin ve onun ideolojik aygıtlarının somut incelemesini yapmamız gerekmektedir. Devletin siyasal sistemi ile onun ideolojik aygıtlarının ayrımı önemlidir.

“...devletin siyasal aygıtını (yani devlet başkanı, hükümet, idare) devletin siyasal ideolojik aygıtından ayırmak gerekir. Bunlardan ilki (baskıcı) devlet aygıtına, ikincisi ise devletin ideolojik aygıtlarına dahildir.”¹³⁶ Devletin siyasi baskı aygıtlarıyla, ideolojik aygıtlarının işleyişi başka bir maddi gerçekliğe tekabül etmektedir. İdeolojik aygıtların işleyişi, devletin siyasal aygıtlarının işleyişiyle birbirinden yapısal olarak farklıdır. Devletin siyasal işleyiş sistemi, ideolojik aygıtlarından herhangi birine denk düşmektedir. İdeolojik aygıtların içerisine devletin birçok işleyiş sistemi girdiği gibi, siyasal sistemini de içerir. Devletin siyasal sistemi koşullara, coğrafyaya, toplumsal ilişki ağlarına, kültürel yapılara, üretim araçlarının işleyiş biçimine göre değişiklik göstermektedir. Ama bu siyasal sistemlerin her biri, devletin ideolojik aygıtlarından biri olmaktadır. Althusser’e göre bu durum şu şekilde açıklanabilir:

Ne var ki ‘siyasal sistem’den ‘devletin ideolojik aygıtlarından’ biri olarak söz etmemize izin veren şey, ‘belirli bir gerçekliğe’ denk düşen *kurgudur*; bu ‘gerçekliğe’ göre, söz konusu sistemin parçaları ve işleyiş biçimi, seçmen bireyin ‘eşit’ ve ‘özgür’ olduğu yolundaki ideolojiye dayanır, devletin izlemesi gereken siyaset konusunda her bireyin sahip olduğu *fikre* göre, halkın temsilcilerinin halkı ‘oluşturan’ bireyler tarafından ‘özgürce seçilmesine’ dayanır.¹³⁷

Burada Althusser verili siyasal sistemin devletin ideolojik aygıtlarından biri olduğunu açıkça söylemektedir. Bunu söylememizi sağlayan gerçeklik, toplumun yönetiliş biçiminin tamamen gerçek dışı olmayıp, gerçekliğe belirli noktalarda denk düşen durumudur. Buna Althusser kurgu demektedir. Kurgu, toplumu oluşturan bireylerin, özne halinde ve özgür bireylerce yöneticileri seçme işlemidir. Bunu

¹³⁵ Rehmann, *İdeoloji Kuramları, Yabancılaşma ve Boyun Eğme Güçleri*, s.161.

¹³⁶ Althusser, *İdeoloji ve Devletin İdeolojik Aygıtları*, s.17.

¹³⁷ Althusser, *İdeoloji ve Devletin İdeolojik Aygıtları*, s.18.

yaparken ideolojiden bağımsız, özgür bir seçmen kurgusu ile hareket eder. İdeoloji, toplumun bireylerine bu seçimin özgür ve bağımsız bir şekilde, özne iradesiyle gerçekleştiğinin kurgusunu hazırlar. Devletin siyasal ideolojik aygıtı, bu boyun eğişi bir biçimde hazırlamıştır. Burjuva kapitalist toplumu, bireylerin kendisini yönetecek olanları özgür biçimde seçmesine izin vermiştir. Bu özgürlüğün kısıtlılığı veya kurgusuna sağlayan önemli işlev, ideolojidir. Devlet ve siyasal işlevi arasındaki bağı sınıf çıkarlarını atlamadan ele almamız gerekmektedir. İdeolojiyi de bu bağlamda ele aldığımızda devlet ve onun siyasal işlevinin, onun haricinde siyasal ideolojik aygıtının, bu altyapı ile düzenlendiğini görmekteyiz. Bütün sınıfların durumunu, o toplumun üretim araçlarındaki yeri belirlerken, üretim araçlarındaki mülkiyet konumu, o toplumun egemen sınıfının durumunu siyasal olarak hazırlar ve bu sınıflı toplumlarda siyaset ve devlet, onların çıkarına hizmet etmekten başka bir işlevi olmaz.¹³⁸

Devletin siyasal ideolojik aygıtı bu şekilde işlerken, Althusser neden devletin siyasi aygıtı ile ideolojik aygıtını ayırma gereği duymuştur? Çeşitli parlamenter sistemleri, seçimleri, hükümetleri ve idari yönetimi bir baskı aygıtı olarak ele alıp ve bunlardan ayrı olarak ideolojik aygıtlar karşımıza çıkmıştır. İdeolojik aygıtın işleyişi, durumun normalleşmesini, bilinç olarak kabulünü sağlamaktadır. Verili sistemin tıkr tıkr işlemesi için ideolojik bir aygıt gerekmektedir. İdeolojik aygıtın görevi burada, bireyleri özne olarak işleyip sistemin bir parçası haline getirmektir. Sistem ile bireyin girdiği ilişkinin boyutu ve bunu nasıl gerçekleştirdiği şu şekildedir:

Ancak bunun, şiddete dayalı olmaksızın, 'kendi kendine' işlediğine, 'insanın seçmenlik görevi'ni yerine getirmesi, bunun da son derece normal olması gerektiğine inanan, oyunun kurallarını benimseyip uygulayan oyuncuların 'ideolojisi'ne göre işlediğine bakılırsa, ideolojik bir aygıtla da karşı karşıya bulunmaktayız.¹³⁹

İdeoloji, bireyin bilincine çağırma yoluyla özne yapma işlevi üstlenir. Devletin siyasi aygıtının ve bunların ideolojik aygıtlarının ne ve nasıl işlev gördüğünü açıklamak durumundayız. Devletin baskı aygıtlarıyla devletin ideolojik aygıtlarının ayırımından ilerlemek durumundayız.

Devletin ideolojik aygıtları, daha önceden belirttiğimiz gibi şiddet kullanan baskı aygıtları değildir, Şiddet, yani ideolojik baskı burada farklı bir anlam

¹³⁸ Cem Eroğul, *Devlet Nedir?*, Yordam Kitap, İstanbul 2017, s.67.

¹³⁹ Althusser, *İdeoloji ve Devletin İdeolojik Aygıtları*, s.21.

kazanmaktadır. İdeolojik aygıtlar, devletin siyasal sistem aygıtlarıyla farklı bir işleyişe sahip farklı baskı aygıtlarıdır. Devletin baskı aygıtlarını kapsayan şeyleri daha önce de belirttiğimiz üzere Althusser’de, Marksist geleneğin de açıkladığı üzere hükümetler, hapishaneler, ordu ve polis yönetimi, (kolluk kuvvetleri) mahkeme sistemleri vb. adlandırabiliriz.¹⁴⁰ Devletin ideolojik aygıtları ise bunlardan çok farklı işleyişi sahiptirler. “Devletin İdeolojik Aygıtları dediğimizde, gözlemcinin karşısına, birbirinden ayrı ve uzmanlaşmış kurumlar biçiminde dolaysız olarak çıkan belirli sayıda gerçekliği belirtiyoruz.”¹⁴¹ Burada devletin baskıcı aygıtlarıyla, devletin ideolojik aygıtlarının farkını altını çizen Althusser, devletin diğer ideolojik aygıtlarını derinlemesine inceler. DİA, uzmanlaşmış kadrolar tarafından belirlenir ve bireyin karşısına dolaysız olarak çıkar. Burada dolaysız olarak çıkma işlevi, daha önce ideolojinin nasıl işlediğini ve bireyi bir özne haline nasıl getirdiğini açıklar. Devletin ideolojik aygıtları, bu şekilde işler ve hepsi ayrı kurumsal ideolojilerle sarmalanmıştır.

Devletin ideolojik aygıtlarını derin bir şekilde inceleyen Althusser, devletin ideolojik aygıtlarını şu şekilde sıralar: Dinsel DİA, Okul DİA’sı, Aile DİA’sı, Hukuki DİA, Siyasal DİA, Sendikal DİA, Haberleşme DİA’sı, Kültürel DİA.¹⁴² Devletin ideolojik aygıtlarının somut biçimlerini bu şekilde açıklar Althusser. Şunun da net bir şekilde altını çizmemiz gerekmektedir; devletin baskı aygıtları tek ve birleşik bir şekilde hareket ederken, DİA’ların bu şekildeki ayrımı, dolaysız ve somut bir şekilde karşımızda durmaz.¹⁴³ Devletin baskı aygıtları, genellikle kamusal ve devletin baskı aygıtlarının doğrudan etkin rol oynadığı alanlarda var olurken DİA’lar, daha özel alanlarda; dini ritüellerin gerçekleştiği yerlerde, okullarda, gazetelerde, ailede vb. yerlerde görülmektedir. Devletin ideolojik aygıtları, bireyin özel alanına dahil olabilecek her yerde işlev görür.

Devletin ideolojik aygıtları bireyin, özne olarak var olabileceği, kendisini bulunduğu koşulun dönüştürücü gücü olarak görülen her yerde işlemektedir. Devletin ideolojik aygıtları, devletin baskı aygıtlarından ziyade daha dolaysız bir

¹⁴⁰ Althusser, *İdeoloji ve Devletin İdeolojik Aygıtları*, s.50.

¹⁴¹ Althusser, *İdeoloji ve Devletin İdeolojik Aygıtları*, s.50.

¹⁴² Althusser, *İdeoloji ve Devletin İdeolojik Aygıtları*, s.50-51.

¹⁴³ Althusser, *İdeoloji ve Devletin İdeolojik Aygıtları*, s.51.

biçimde, bireysel sayabileceğimiz ve insan bilincinin doğrudan gelişimi ile ilgili olan her noktada hayat bulmaktadır. Devletin ideolojik aygıtları, toplumsal olan her alanda, bireyi üretim sürecinin içine dahil edip, sistemin ekonomik çıkarlarının içerisinde hayat bulmasına devam ettirir. Birey burada en özel alanında dahi, sistemle karşı karşıya gelir ve bilinç yoluyla etkileşime girer. Althusser, bu aygıtların çalışma biçimlerini daha önce de vurguladığımız gibi çağırma işlevine bağlar. Bu çağırılma, birey ile karşı karşıya geldiğinde, birey özneye dönüşür. DİA'ların baskıcı devlet aygıtından ayrılan en önemli özelliklerinden biri de; baskıcı devlet aygıtları, birey üzerinde şiddet kullanarak devamlılığını sağlar ve işler, DİA'lar ideolojiyi kendilerine silah olarak edinir ve bu şekilde işler.¹⁴⁴

Şiddet ve ideoloji kullanma ayrımı, net bir ayrım değildir. İdeolojiler birincil olarak ideolojiyi kullanırlar. Şiddet kullanma, DİA'lar için geçerli ama gizlenmiş, hafifletilmiş bir sistemsel şiddet olarak karşımıza çıkabilir. Kiliselerden ihraç edilme ve cezalandırma, kültürel anlamdaki ideolojik aygıtlarda, sansür ve baskı yöntemleri, aile içindeki dışlanma ve yok sayılma, ideolojik aygıtların kullandığı şiddet araçları olarak görülebilir.¹⁴⁵

Devletin ideolojik aygıtlarının, söylediğimiz ölçüde, devletin baskı aygıtları gibi pür bir şekilde birlik ve bütüncül olarak görülmediği açıktır. Devletin ideolojik aygıtları, ayrı ayrı uzmanlaşmış bir şekilde ama tek bir hedef doğrultusunda işlerler. “Tüm DİA'lar, hangisi olursa olsun, aynı hedefe yönelir; üretim ilişkilerinin yeniden-üretimi, yani kapitalist sömürü ilişkilerinin yeniden üretimi.”¹⁴⁶ Devletin ideolojik aygıtlarının, sahip olduğu tek amaç ve güdüm, verili sistemin üretim şeklinin kalıcılığı ve muhafazasının devamlılığıdır. İdeolojik aygıtlar Althusser'de sınıfsaldır ve sınıfın egemen ideolojisidir. Sınıfsal çatışmalardan doğacak ve kendi sınıf çıkarlarını egemen haline getirecek olan şey ideolojilerdir.

Devletin ideolojik aygıtlarının, daha çok özel ve somut ilişkiler içerisinde işlediğini söylemiştik. Bu alan üretim sürecinin dışında, bireyin çalışma süresinin bittiği yerden itibaren başlar. Althusser'den önce işlediğimiz filozoflar da ideolojinin bu işlevinin üstünde durmuşlardır. Althusser'in en büyük farkı, sınıf mücadelesini ve

¹⁴⁴ Althusser, *İdeoloji ve Devletin İdeolojik Aygıtları*, s.52.

¹⁴⁵ Althusser, *İdeoloji ve Devletin İdeolojik Aygıtları*, s.52.

¹⁴⁶ Althusser, *İdeoloji ve Devletin İdeolojik Aygıtları*, s.60.

sınıf ideolojisiyle işlenen devletin ideolojik aygıtları tanımını yapmıştır. DİA'ların işlev gösterdiği en büyük alan, üretim ilişkilerinin korunmasıdır. Üretim ilişkilerinin korunması, devletin baskı aygıtlarının dışında, hayatın her alanını sarmalayan ideolojik aygıtlarla sağlanır. Devletin ideolojik aygıtlarını, bireyin maddi yaşamı içerisinde daha fazla somutlaştırmaya çalışan Althusser, DİA'ların somut örneğini verirken bu durumun somut gerçekliğini şu şekilde açıklamaktadır:

Haberleşme aygıtı, basın, radyo, televizyon yoluyla, tüm 'yurttaşları' günlük milliyetçilik, şovenizm, liberalizm, ahlakçılık, vb. dozlarıyla besler. Kültürel aygıt da aynı şeyi yapar (şovenizm açısından en önemli rolü spor üstlenmiştir), vb. Dinsel aygıt Ölüm, Nikah ve Doğum gibi önemli törenler ya da vaazlarla, bir yanağı tokatlayana ötekini sunacak kadar kardeşlerini sevmiyorsa, külden başka bir şey olmadığını anımsatır insana. Aile aygıtı... Daha fazla ısrar etmeyelim.¹⁴⁷

Devletin bu ideolojik aygıtları, insani yaşamda etkisini somut bir şekilde sürdürür. Dini aygıtlar, kültürel etkinlikler, spor müsabakaları, kitle iletişim araçları... Bireyin, çalışma süresi dışında 'özgür' olduğunu düşündüğü her alanda devletin bir ideolojik aygıtıyla karşı karşıya gelmektedir. Tanrı ve kendisi, anne, baba veya çocukları, desteklediği spor takımı, izlediği televizyon ve dinlediği radyoya varana kadar her yer devletin ideolojik aygıtlarının bir söylem aracı haline dönüşür ve bireyle karşılaşır.

Aile ve okul DİA'sı, insanı en küçük yaştan beri ele alır ve sistemin bir parçası haline getirmek için ideolojik bütün koşullarını hazırlar. Bireyin bilincinin, sistemin tıklarında işlemlerini kabulü için en önemli faktör bu ideolojik aygıtlardır. İdeolojik aygıtlar, devletin baskı aygıtlarının dışında, insanın doğduğu andan itibaren şekillenmesine yol açmaktadır. Aile ve okul ideolojik aygıtlarının işlevini belirten Althusser bu durumu şu şekilde özetler:

Tüm toplumsal sınıfların çocuklarını anaokulundan başlayarak alır ve de anaokulundan başlayarak yeni ya da eski yöntemlerle, yıllar boyunca, çocuğun 'etkiye en açık!' olduğu çağlarda, devletin Aile aygıtı ve devletin Okul aygıtı arasında sıkıştığı yıllar boyunca, egemen ideolojiyle kaplanmış 'beceriler'i (dil, aritmetik, doğa tarihi, fen bilgisi, edebiyat), ya da sadece saf egemen ideolojiyi (ahlak, felsefe, yurttaşlık eğitimi), çocukların kafasına yerleştirir. On altı yaşına doğru bir yerlerde, dev bir çocuk kitlesi 'üretimin içine düşer': bunlar işçiler ya da küçük köylülerdir.¹⁴⁸

Sistemin, üretim ilişkilerini bir fabrika gibi kullandığı Okul ve Aile ideolojik aygıtları, sistemin ihtiyacının devamlılığı için insan üreten bir fabrika gibi işlediği

¹⁴⁷ Althusser, *İdeoloji ve Devletin İdeolojik Aygıtları*, s.61.

¹⁴⁸ Althusser, *İdeoloji ve Devletin İdeolojik Aygıtları*, s.61.

burada anlatılır. En küçük yaştan ve bilincinin şekillenmeye açık olduğu dönemden itibaren bireyi alır, işler dönüştürür ve toplumun içine bırakır. Toplumun büyük bir çoğunluğunun egemen olmayan sınıftan oluştuğunu varsayıyorsak, insan, üretim ilişkilerinde, üretim araçlarının üzerindeki mülkiyet konumu belli bir insan olarak fabrikadan çıkar. Bir işçi veya üretimin başka bir ezilen konumunda yer alan köylü olarak hayatına devam eder.

Sistemin bu ideolojik aygıtları, ekonomik üretim ilişkilerinin işleyişine göre belirlenir. Kafa ve kol emeğinin ayrımı, üretici sınıfın ürettiği ürünlere yabancılaşması, üretim araçlarının üzerindeki mülkiyet ilişkileri, bu dönemde, bu aygıtlar tarafından işlenir.

Devletin ideolojik aygıtlarının bu şekilde işleyişi ve tarihsel anlamda sınıf mücadelelerinden kopuk bir biçimde ele alınması Althusser açısından yanlıştır. Tarih sınıflı toplumların tarihidir ve onunla doğrudan ilişkili olan her şey bu tarihsel bağlama içkindir. Devletin ideolojik aygıtları da böyledir. İdeoloji ve tarihselliğin belirli bir somut durum içerisindeki işleyişi farklıdır. Althusser bununla ilgili şunu der: “İdeolojinin tarihi yoktur, ama bu asla ideolojinin tarihi olmasın demek değildir (tam tersine, gerçek tarihin tersine çevrilmiş, içi boş, soluk bir yansımasından başka bir şey olmadığı için), ideolojinin *kendine ait bir tarihi yoktur*, demektir yalnız.”¹⁴⁹ İdeolojiler her ne kadar tarihteki sınıf savaşımının bir ürünü ise de, ideolojilerin kendi tarihleri yoktur. İdeolojilerin tarihlerinin olmama tezini Althusser, olumsuz bir anlamda değil, sınıf mücadelesinin içinden ve pozitif bir anlamda kullandığını savunur.¹⁵⁰

Althusser’de ideoloji ve devletin ideolojik aygıtlarıyla olan ilişki, Marksist bir gelenek sahiplenip karşımıza çıkmaktadır. İdeoloji, sınıf mücadelelerinin içinde, üretim araçlarının somut biçimde karşımıza koyduğu bir kavram olarak inceledik. İdeolojinin bireyi, bir özne haline getirip, sınıflı toplumun içinde yerini belli eden, sürekli ve daima üreten bir aygıttır. Devletin ideolojik aygıtları, toplumda bir fabrika gibi işler, bireyi mevcut sınıflı toplumdaki üretim ilişkilerine hazırlayan ve sunan bir işlevselliğe sahiptir.

¹⁴⁹ Althusser, *İdeoloji ve Devletin İdeolojik Aygıtları*, s.67.

¹⁵⁰ Althusser, *İdeoloji ve Devletin İdeolojik Aygıtları*, s.67.

Devlet, modern bir bireyselleştirme etkisi ve rasyonelleştirme eylemi güden iktidarın yeni biçimi olmuştur.¹⁵¹

2.3 Bilim: Habermas'ın Görüşü

İdeoloji kavramının toplumsal ve somut olarak insanda var olma durumlarını incelerken, bilim ve teknik alanında çalışmaları bulunan Habermas'ı ele almamız gerekmektedir. Bilimsel gelişmelerin, teknolojik ilerlemenin, sınıfsal ve toplumsal boyutunu derinden inceleyip, bunun ideoloji ile bağlantısını kurmuştur. İdeolojinin, bilimin ilerlemesi ve teknik yaşamın standartlaşması ile birlikte nasıl bir devinim içerisinde olduğu, eski ideoloji anlayışları ile yeni ideoloji açıklamasının nasıl çatıştığını Habermas bize gösterir. Bilimsel ve teknik ilerleme, bireyler arasındaki ilişkiyi, sınıflar arası çatışmayı nasıl etkiler? Egemen sınıfın ideolojisi, bilim ve teknik ile iç içe girip, üretici sınıfı hegemonya altına alır. Bunu yaparken, son teknik gelişmelerin hepsini, bağımsız bir ilerleme gibi gösterip, aslında üretici sınıf üstünde daha fazla etkiye sahip olur.

Habermas ideoloji ile düşünürken, salt ideoloji kavramını olduğu gibi ele almaz. İdeolojiyi, modern toplumun girdiği ilişki biçimi ile toplumun geçirdiği teknik ve bilimsel gelişmenin yanı sıra, felsefenin geldiği son noktada, dilin ve iletişimin önemi içerisinde ele alır. İdeoloji kavramı, Marksist bakış açısıyla gerçeğin negatif bir yansıması olarak değil, modern dönemin gelişimi, üretici güçlerin nesnel yapısının değişmesi ve ideolojinin somut ayaklarını elinde tutan sınıfın, bilim ve söylemle, teknik ve iletişimle kendisini nasıl değiştirip dönüştürdüğü ile alakalı bir durum vardır. İnsan bilincinin, başka insanlarla girdiği toplumsal süreçte, ideoloji ortaya çıkmaktadır.

Habermas incelemelerinin çoğunda, ideoloji kavramı yerine 'sistemli bir biçimde çarpıtılmış iletişim biçimi' düşüncesini kullanmaktadır.¹⁵² Habermas'a göre, bireyler arasındaki iletişim biçimi, her zaman belirlenmiş, gerçek üretim sürecinin dışında ve tamamen çarpık bir iletişim biçimidir. İdeoloji kendisini tam burada

¹⁵¹ Michel Foucault, *Özne ve İktidar*, Işık Ergüden ve Osman Akınbay (çev.), Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2016, s.65.

¹⁵² Eagleton, *İdeoloji*, s.33.

gerçekleştirir. İdeolojinin ontolojisi, çarpık ve belirlenmiş bir iletişim biçimidir. İdeolojiyi somutlayan durum budur.

“Habermas’a göre ideoloji, iktidar tarafından sistemli bir biçimde çarpıtılan bir iletişim biçimidir -tahakkümün bir aracı haline gelen ve örgütlenmiş güç ilişkilerini meşrulaştırmaya hizmet eden bir söylem biçimi-.”¹⁵³ Söylem biçimi, sistemli bir çarpıtılma, iletişim biçimi gibi söylemler, Habermas’ın ideolojiye bakış açısının, maddi insan ilişkilerinde yattığını göstermektedir. İdeoloji, dilin iletişimsel yapısını kendi çıkarları doğrultusunda bozmuştur ve bu ideoloji ile söylemin girdiği ilişkinin dışsal bir ilişki değil, tamamen iç içe geçmiş bir bozuluşun devamlılığıdır.¹⁵⁴ İdeolojinin, söylemlerin içinde var olabilmesi, söylemin bizzat içsel bir sorunu haline geldiğinin göstergesidir.

Habermas ideoloji kavramını bilim, teknoloji, iletişim, teknik, söylem gibi kavramlarla iç içe ve birbiri aralarındaki bağın somut gelişimi noktasında ele aldığı için, ideolojiyi çok yönlü ve maddi şekilde ele almıştır. Rasyonelliğin geldiği nokta, bunun bilim ve teknik ile ilişkisinin doğrudan ideoloji ile bağlantı olduğunu söyleyen Habermas, bu gelişmelerin, ideolojik alt yapısını incelemiştir. Bilim, teknik ve bunların doğrultusunda, insanların girdiği iletişim biçimin ideolojik olduğunu söylüyorsak, incelememiz ve üzerine söz söylememiz gerek kavramlar olduğu açıktır. Rasyonellik kavramını ele almamız, bunun ideoloji ile bağıntısını ortaya koymamız gerekmektedir. “Dahası rasyonellik, salt bağıntılarda mümkün olan teknik uygulamaya uzanır ve bu yüzden, doğaya veya topluma hükmetmeyi içeren bir eylem tipini gerektirir.”¹⁵⁵ Burada, Adorno ve Horkheimer’in modern toplum ve aydınlanma eleştirilerine benzer bir durumu görebiliriz. Akıl ve rasyonalitenin, her şeyin iktidarı haline geldiği, insani olan bütün ilişki biçimlerine yön veren bir durum olduğu, iki görüş için de açıkça ortadadır. Rasyonellik, doğaya ve onun dolayında topluma hükmetmeyi içeren bir gerçeklik haline gelmiştir. Yaşam ilişkilerinin bu tarzda bir rasyonelleştirilme içerisine girmesi, insanın girdiği ilişki biçimlerinin farklı bir rasyonelleştirme ile karşı karşıya kalmasıyla sonuçlanır. Bu şekilde bir

¹⁵³ Eagleton, *İdeoloji*, s.174.

¹⁵⁴ Eagleton, *İdeoloji*, s.174.

¹⁵⁵ Jürgen Habermas, “*İdeoloji*” *Olarak Teknik ve Bilim*, Mustafa Tüzel (çev.), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2016, s.37.

rasyonelleştirme, politik olarak asla görüp tanıyamayacağımız bir iktidarın kurumsallaşmasına sebep olacaktır.¹⁵⁶ Rasyonelleştirmenin yarattığı ideoloji, görünmez bir iktidarın kurumsallaşmasını sağlar. Böyle bir rasyonelleşme, iktidar karşısındaki bireyin, ideoloji ile sarmalanmasına yol açmaktadır. Rasyonelleşme, teknik ve bilimin nedeni, aynı zamanda bir sonucudur. Ama hangi yönden bakarsak bakalım, modern toplum için, bir ideolojik aygıt olarak karşımıza çıkmaktadır. Aklın ve tekniğin egemenliği, ‘arkada’ fark edilmeyen bir iktidar aygıtı sağlamaktadır. Teknik ve bilimin yarattığı çarpıtılmış ilişki biçimi, insanın tüm ilişki ağını belirleyen, ideolojinin çıkış noktası olan iktidarı, bir perde gibi örter. Bilimin ve tekniğin toplumsal yaşamımızda ideoloji ile girdiği bağıntı bu şekilde ortaya çıkmaktadır. Teknik ve rasyonellik, bütün toplumsal ilişkilerin hepsinde, bir iktidar ilişkisi barındırır.

Teknik, belirli bir biçimde ideoloji olmaya devam etmektedir. Teknik ve bilim, ideoloji halini almaz, ideoloji bu şekilde somut ilerlemeleri de içerir ve iktidar aygıtı olarak kullanmaya devam eder. “...iktidarın meşrulaştırılması, yeni bir karaktere bürünmüştür: yani ‘bireylerin yaşamını da gittikçe rahatlaştıran, sürekli artan üretkenlik ve doğaya hakim olma’ya işaret eder.”¹⁵⁷ İktidarın açıktan meşrulaştırılması bir ideolojik karşı karşıya gelme ile değil, kitlelerin yaşamsal konforu, üretimin tamamen toplumun her noktasına nüfuz etmesi, tekniğin doğaya hakim olma gerçekliği, iktidar ilişkilerini ve bunun sonucunda ideoloji gerçekliğini değiştirmiştir. İdeoloji, kendisini teknik ve bilimle bir arada olmaya mahkum bırakmıştır. Modern toplumdaki bu ideoloji yorumu, somut ve metafizikten uzak bir yorumlamadır. Burada Habermas bilim ve tekniğin, ideoloji olarak incelenmesini ana problem olarak görüp, bu kavramın en somut halini incelemiştir. Tüm soyut kavramların ötesinde Habermas, toplumun ilerleyişinin en somut durumunda, yani bilimde ideolojiyi ele almıştır. Rasyonellik ve teknik gibi kavramların uzun uzun açıklaması ile ideoloji kavramına farklı bir bakışı bizim önümüze sermiştir. “Evet ‘rasyonellik’ savunusal kullanılabilirlikleriyle ilişkisinde eleştirinin ölçütü olarak köreltilir ve tashih için sistemin içine çekilir: böylece artık söylenebilecek tek şey,

¹⁵⁶ Habermas, ‘İdeoloji’ Olarak Teknik ve Bilim, s.37.

¹⁵⁷ Habermas, ‘İdeoloji’ Olarak Teknik ve Bilim, s.38.

toplumun ‘yanlış programlanmış’ olduğudur.”¹⁵⁸ Rasyonel bir eleştiri, rasyonelliğin içinde olacak her türlü ideolojik söylem, sistemin içine çekilmiştir ve bilinç olarak iktidar ilişkisini pekiştirmekten başka bir işlev görmeyecektir.

Tekniğin bu şekilde gelişimi, insanın doğaya ve topluma hükmetme girişimlerinden uzak değil, göbeğinde yer alan felsefi bir problemdir. Bilimin bu şekilde gelişimi bizi doğayla girdiğimiz ilişkide hangi konuma koymaktadır? Doğanın doğrudan bir parçası olan insan, ve doğayla birlikte gelişen bilinci, doğanın karşısında ve ona hükmeden bir güç olarak kendisini bulmaktadır. Bu felsefi bir insan var oluşu probleminin yanında, insanın bilincini, kendi doğasından kopuk bir şekilde nasıl ilerlediğinin cevabını bulmamızı da bize dayatmaktadır. Bir ürünü ve parçası olarak dünyanın içinde olan bilinç, düşman haline nasıl gelir? Bunu Habermas şu ilişki ile yorumlar: “Doğaya gittikçe daha fazla hükmetmenin yolunu açan bilimsel yöntem, daha sonra doğaya hükmetme aracılığıyla insanların insanlar üzerindeki gittikçe daha etkin iktidarı için saf kavram ve aletleri de sunmuştur.”¹⁵⁹ İnsan bilimsel yöntemlerle doğaya hükmettikçe, doğanın bir parçası olan insana da hükmetmeye başlamıştır. İnsanın insana hükmü ile insanın doğa ile arasındaki hükümdarlık ilişkisi birbirine eş değerdir. İkisi de ideolojiktir. İkisi de politik bir durumdur. İdeolojinin, iktidar ve hükmetme ilişkilerinin ardındaki durumu perdelemesi, tüm toplumsal ilişkilerde gizli bir iktidar ilişkisi olduğu gerçeğini savuşturmuştur. Doğa ve insan, bilimsel ilerleyiş sonucu karşı karşıya gelmiştir.

Burada karşımıza, bir hakikat ve hakikatin çarpıtılma problemi karşımıza çıkmaktadır. İdeolojiyi, gerçekliğin tahakküm altına alınmış bir hali olarak inceledik. Modern toplumda iletişim ve konsensüs algısı farklı bir boyut kazanmıştır. Toplumsal gerçeklik, toplumsal ilişkilerin politik boyutu, ideolojinin şekli haline gelmektedir. Toplumsal olan sanat, din, eğitim gibi konular bu konsensüs etrafında şekillenmektedir. İdeoloji, toplumsal konsensüsü hangi boyutta gerçekleştirir. İdeoloji, bilim ve toplumun diyalektik dönüşümündeki yerini, gerçeklik kazanarak oluşturur. Burada bahsettiğimiz gerçeklik aynı zamanda nesnel olup, felsefi bir diğer anlamda, bilinç ve bireyin gerçekleşmesinde önemli rol oynar. Habermas’ın iletişim

¹⁵⁸ Habermas, ‘İdeoloji’ Olarak Teknik ve Bilim, s.38-39.

¹⁵⁹ Habermas, ‘İdeoloji’ Olarak Teknik ve Bilim, s.39.

ve modern bireyin ilişkileneceği konusundaki konsensüs bakışı, ideolojinin Habermas'ta nasıl bir karşılığı olduğunu bize göstermektedir. Eagleton'a göre:

Habermas 'mütekabiliyet'ten çok 'konsensüs'e dayalı bir hakikat kuramına bağlıdır; yani, hakikati, akıl ve dünya arasındaki bir tür uygunluk olarak düşünmektense onu, konuşmacı ile serbest bir biçimde diyaloga girebilecek herkesin kabul edebileceği bir tür iddia sorunu olarak görmeyi tercih eder.¹⁶⁰

Habermas, toplumsal bir kabulü bu şekilde özetlemektedir. Burada ideoloji farklı bir boyut kazanıp, toplumun tam bilinç noktasında işlev görmektedir. İdeoloji bu iletişimsel problemin hem nedeni hem sonucu olmuştur. İdeolojiyi açıklayacağımız her noktada, aynı zamanda ideolojiyi gerçekleştiririz. Söylem ve toplumsal ilişki, ideolojiyi ontolojik bir gerçeklik haline getirir. Modern toplumun getirdiği meta üretimi ve bunun mübadelesi, ideolojiyi bu şekilde incelememize neden olmuştur. İdeoloji ve nedensellik problemini ele aldığımızda, toplumsal bir sonuç ve aşılmaz bir duvarla karşı karşıya kalmaktayız. İdeolojisiz bir ideoloji açıklaması, bilinç olarak imkansız hale gelmektedir. Eagleton'ın Habermas incelemesinde ortaya koyduğu konsensüs modeli, ideoloji ve toplumsal tahakküm tarafından örtbas edilip, şekil değiştirilmiş bir şekilde karşımıza çıkmaktadır.¹⁶¹ Toplumsal tahakküm araçları, serbest iletişimin ve gerçek konsensüsün önüne geçmektedir. Toplumsal tahakküm araçları, gerçeğin yerini alıp, ideoloji olur. İdeoloji, diyalektik bir bağ ile gerçeklikle iç içe geçmektedir.

Toplumsal ilişki ağlarını felsefi açıdan ele almak istediğimiz her noktada, bireyin bilinç dünyasını incelemek mecburiyetindeyiz. Tekil bireyin bilinç dünyasının gelişimi, ideoloji ile felsefi açıdan ilişkilidir. İdeoloji, bilincin içinde gerçekleşir ve toplumsallaşır. Diyalektik olarak toplumsal olanda vücut bulur ve bireyi şekillendirir. Bilinç, karşısındaki bireyle kurduğu ilişkide doğal olanın dışında hareket eder. Ancak bu şekliyle, bir özne ve 'öteki' meydana gelir. Bu ilişki biçimi, ideoloji içerisindeki ilişki biçimidir. İdeoloji ile birlikte insanın özne ve öteki olma halini Habermas'ta şu şekilde görmekteyiz:

Ancak, insanlar zorlamasız iletişim kurduklarında ve her biri kendini diğerinde tanıyabildiğinde, ancak o zaman insan türü doğayı başka bir özne olarak -idealizmin

¹⁶⁰ Eagleton, *İdeoloji*, s.176.

¹⁶¹ Eagleton, *İdeoloji*, s.176.

istediği gibi onu kendi ötekisi olarak değil, tersine kendini bu öznenin ötekisi olarak tanıyabilir.¹⁶²

Habermas insanın girdiği ideolojik ilişki biçimini, idealizmle eşitlemiştir. İdeoloji, idealist bir ilişki biçimini oluşturur. Özne ve öteki olmak, ideolojinin doğal olanı çarpıtmasıyla oluşur. Bilinç, doğayı başka bir özne olarak tanıyamaz, İdeoloji, insan ve doğa arasındaki bu ilişki biçimini yok eder, İdeoloji dışında kurulacak bir ilişki biçimi, ancak doğayı özne olarak tanımamızı sağlamaktadır. Doğanın öteki olarak tanıdığı ilişki, ideolojidir. İnsan, kendi var oluşuna yabancı hale gelir. Modern toplumun ilerleyişinde doğa, dışsal bir olgu olarak ele alınır. Yabancılaşan birey, ideolojidir. Doğayla tahakküm ilişkisi, ideolojinin bir sonucudur. İdeoloji, doğal olan her bilinci, öteki olarak kavrar. Öteki olmak, ideolojinin olgusal bir sonucudur. Doğa da bu durumdan felsefi olarak payına düşeni almıştır. İnsan doğanın bir parçası olmaktan çıkıp, doğa insan karşısında felsefi bir ötekidir.

“Toplumun öz anlayışının iletişimsel eylemin ilişki sisteminden ve simgeler aracılığıyla yürütülen etkileşimin kavramlarından uzaklaştırıp onların yerine bilimsel bir model koymak bu ideolojinin özgün ürünüdür.”¹⁶³ Bilim ve teknik, toplumun öz iletişim bilincini değiştirmiştir. Bu duruma bilinç, bir süreklilik halinde katılır. Teknik ve bilimsel oluşum, aynı zamanda toplumun ilişki ağının farklı bir belirleyeni halini almıştır. Burada Habermas, insanın toplumsal bir fabrikadan çıkış halini, ideoloji olarak görür. Toplum bir belirleyen fabrika ve insan bilinci o fabrikanın ürünüdür. İdeoloji ile birlikte kullandığı en önemli kavram, *teknokratik*¹⁶⁴ kavramı, Habermas’ın ideoloji bakış açısını, bilim ve teknik ile bağdaştırıp daha iyi görmemizi sağlamaktadır. İnsan ve doğa ilişkisini bu şekliyle ideolojik olarak ele aldığımız durumda, insanların birbirleriyle kurduğu ilişki doğallık dışında, ideoloji olur. Bu durumda teknokratik kavramı bize çok yardımcı olmaktadır. Teknik ve bilimin, politikayı ve tüm insan ilişkilerinin ideolojisinde gerçekleştiğini ön koşul olarak ele aldığımızda, Habermas bize farklı bir ideoloji bakışı getirir:

...uyum sağlayıcı davranışın artması yalnızca amaç-rasyonel eylemin yapısı altında çözülen, dil aracılığıyla sağlanan etkileşim alanının öteki yüzüdür. Buna özne olarak, amaç rasyonel eylem ile etkileşim arasındaki farkın sadece insanların bilimlerinin

¹⁶² Habermas, “İdeoloji” Olarak Teknik ve Bilim, s.42.

¹⁶³ Habermas, “İdeoloji” Olarak Teknik ve Bilim, s.60.

¹⁶⁴ Habermas, “İdeoloji” Olarak Teknik ve Bilim, s.61.

bilincinden değil, insanların kendilerinin bilinçlerinden de yitip gitmesi karşılık düşer. Teknokratik bilincin ideolojik gücü bu farkın bulanıklaştırılmasında kendini gösterir.¹⁶⁵

Teknokratik bilinç, ideolojik bilincin modern halidir. Her ilişkinin teknikleştiği bu durumda doğal olan ilişki, kendini ideolojik ilişkiye bırakmıştır. İnsanın bilincinin, doğal hali ile ideolojik halinin girdiği ilişki biçimi, ideoloji tarafından örtülür. Bir perde olan ideoloji, teknokratik bilinçte kendini gösterir. İnsani her ilişkinin ideolojileşmesindeki bu rolü, bilincin en önemli rolü haline gelmiştir. Toplumsal ilişkinin bulanıklaştırılması, ideolojinin gerçekliğidir. İdeoloji bu noktada, bilinçteki gerçekliğini sağlar. İdeoloji kavramını inceleyen Mclelan, Habermas'ın bu fikrine dayalı olarak şöyle der: "Marx'ın zamanındaki başat ideoloji piyasada eşit mübadele fikrine dayalıyken, 20. Yüzyılda teknolojinin ilerlemesi, siyaseti tekniğe indirgeyen bir teknokratik bilinç ortaya çıkardığını düşünür."¹⁶⁶ İdeoloji, modern dönemin, teknik ve bilimsel ilerlemeleriyle eşdeğer biçimde ilerlemiştir. İdeoloji, politikanın ve üretim ilişkilerinin içerisinde, teknik ilerleme ile farklı bir boyut olarak gerçekleşmiştir. Devlet olgusu, daha somut ve aynı zamanda soyut bir kavram olan iktidar olgusu, toplumun üstünde daha fazla bir yer alıp, toplumsal ve ekonomik olan her alana ideolojik bir şekilde müdahale etmesi sonucu, sistemin, teknokratik bilincin korunmasındaki görevlendirmeleri ve sistemsel uzmanların oluşması sayıca artış göstermiştir.¹⁶⁷

Yönlendirilen ve oluşturulan bilinç, sistemin ihtiyaçlarına göre şekillendirilir. Teknik ilerlemenin sonucu, teknik bir ilişkiye ve teknik bir bilince yol açar. Doğallığını tamamen kaybeden bilinç, verili sistemin bir ürünü olur. Doğal üretim koşullarını kaybeder, teknik bir araç haline alır. Bu hal, modern kapitalist ekonomik üretimin dizaynına göre şekil alır. Üretimin ihtiyacı, bilincin belirlenmiş şeklini belirler. Bilim ve teknik, bu bilinci yeniler. Toplumsal olarak kabul görür, birey fabrikanın içinde işlenmeye başlar. Gerçek, bir teknik hal alır. Tüm ilişki ağının teknik bir hal aldığı yerde, teknik olanın ideolojik olduğunu da varsayıyorsak, gerçek tamamen ideolojik olmuştur. İdeolojinin, bu denli sarsılmaz oluşu, modern sistemin, teknolojik ilerlemesi ile doğru orantılıdır. Habermas'ın iletişim ve teknik açısından

¹⁶⁵ Habermas, "İdeoloji" Olarak Teknik ve Bilim, s.61.

¹⁶⁶ David Mclelan, *İdeoloji*, Barış Yıldırım (çev.), İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2012, s.80.

¹⁶⁷ Mclelan, *İdeoloji*, s.81.

ele aldığı bu ideoloji açıklamaları, modern Marksist ideoloji anlayışına farklı bir boyut kazandırmıştır. İdeolojiyi bir yanılısama olarak ele aldığımız klasik Marksist anlayışta Habermas, toplumsal ilerleyişi bu koşullarıyla ele alıp, ideolojiyi bu şekilde açıklamıştır. “Gerçek yaşama karşı bir yanılısamayı ya da ideali temsil etme iddiası taşımaması anlamında öncekilerden daha az ideolojik olan bu teknokratik bilinç, aynı zamanda çok daha ideolojiktir.”¹⁶⁸ Klasik ideoloji açıklaması, Habermas’ın incelemesinde yetersiz kalmaktadır. Modern sanayi toplumuyla ideolojiyi bağdaştıran Habermas, teknokratik kavramıyla modern döneme farklı bir anlayış getirmiştir.

Modern dönem ideoloji eleştirisi, teknokratik bilinç için daha zor hale gelmiştir. Ekonomik ve politik çıkarların, kapitalist üretimin her şeyden daha önemli görüldüğü, üretimin ve meta mübadelesinin yüceleştirildiği bu dönemde, teknokratik bilinç kendini daha rahat muhafaza edebilmektedir. Habermas, kendi incelediği ve tanımını yaptığı ideoloji, bilim ve tekniğin ilişkisinin başka bir yönünü şu şekilde ortaya koymuştur:

Öte yandan, bugün başat olan daha çok camsı arka plan ideolojisi, bilimi fetişleştiren ideoloji; eski tipteki ideolojilerden daha karşı konulmazdır ve daha geniş etkilidir, çünkü pratik sorunların üstünü örtmekle, yalnızca belirli bir sınıfın kısmi iktidar ilgilerini haklandırmış ve başka bir sınıfın cephesindeki kısmi özgürleşim gereksinimini bastırır olmaz, tersine insan türünün özgürleşimci ilgisine denk gelir.¹⁶⁹

İdeoloji, özgürlüğü gölgeleyen, perde çeken, yanılısama haline getiren bir işlev ile birlikte, özgürlüğün de kendisi haline gelmektedir. İnsan, ideolojinin karşısında kendisini özgür bir birey olarak tanımlayabilir. Teknokratik bilincin geldiği ideolojik sonuç bu hali almaktadır.

Habermas’ın bilim ve teknik incelemeleri, bunu ideolojinin somut oluşumuyla bağdaştırması, modern toplumun işleyişi için büyük bir gerçekliği göz önüne çıkarmaktadır. Teknik ilerleme, ilişkilerin teknik bir hal alması, özgürlük ve bireyin bağımsızlığı kavramlarını daha farklı şekilde ele almamıza yol açar. Teknoloji ve bilimin, insani olan çalışma hayatının dışındaki her türlü hücreye sızması, bireyin kişiselleşmiş bağımsızlığını köreltmektedir. İzlenme ve izleme olgusu, metaların insan yaşamının her alanında sergilenmesi, her türlü somut

¹⁶⁸ Mclelan, *İdeoloji*, s.81.

¹⁶⁹ Habermas, “*İdeoloji*” *Olarak Teknik ve Bilim*, s.65.

ilişkinin tüketilir hale getirildiği, doğrudan üretim ilişkisinin dışında (fabrika, devlet binaları, özel şirketler, okul, ev içi emek) bütün insani maddi ilişkileri, teknik ilerlemenin sarmalıyla çevrelemiştir. Özgürlük kavramı, modern kapitalist ilişki ağlarında tekrar ele alınmalıdır. Bilimsel ilerleme, teknokratik bilinç doğumu, Habermas'ta bir özgürlük ve bağımsızlık tartışmasını açmaktadır. "Teknoloji günümüzde totaliter ideolojilerin aklının ucundan bile geçmeyen ve liberal ve ilerlemeci dizgeler için de büyük bir zorluk oluşturan kişiselliğin istila edilmesi sorununu doğurabilmektedir."¹⁷⁰ Teknolojinin bu denli hayatın içinde uygulanması, ideolojinin ihtiyacına göre dizayn edilen bir sosyal toplum alanı yaratmaktadır. Bireyin kendisini özne olarak ortaya koyduğu alan, teknik ilerlemenin dayattığı alanlarda mevcut olmaktadır.

Yaşamın her alanı bireysel ve toplumsal bir rasyonelleşme içerisine girmektedir. Modern kapitalist üretim ve tüketim ilişkileri, toplumun rasyonelleşme doğrultusunda dizayn etmektedir. Adorno ve Horkheimer'in aydınlanma ve sonrası için yaptığı eleştirilerin ana eksinini bu problem oluşturmaktadır. İnsanın doğa ile girdiği ilişkide aklın iktidarı, insanı doğaya hükmetmeye mecbur bırakmaktadır. Doğa ile mücadele içerisine akli yoluyla giren insan, yabancılaşmış ve hükmedilen bir nesne haline gelmektedir. Üretim ilişkilerinin karşısında, üreten güç ve emek gücünü değerlendirme koşulunu sağlayamayan bir birey olur. Çalışma süresinin dışında, yapacağı her şey doğal olandan kopuk, yapay bir tiyatro sahnesine döner.

Rasyonelleşme, modern kapitalizm ile birlikte ilerlemiştir. İdeoloji, bu rasyonelleşme içinde, rasyonelleşmeye uygun olarak yapısal değişikliğe uğramıştır. Toplumsal ilişkiler buna uygun olarak oluşturulmaya ve örgütlenmeye çalışılır. Birey, tecrit altına girmeden, toplumun bu yönüne bilinciyle ayak uydurur. Bu durumu doğuran kapitalist ekonomi ilişkileri incelenirken karşımıza şu durum çıkmaktadır:

...metaların üretimi, takas değerlerinin üretimi takas değerlerinin üretimi biçiminde örgütlendiği ve üreticilerin iş gücü de bir meta olarak takas edildiği sürece, bir başka eylem mekanizması koordinasyonu devrededir: Ekonomik açıdan önem taşıyan eylem yönelimleri, yaşama evrensel bağlamlardan koparılıp takas değeri (ya da para) aracına bağlanır. Etkileşimler artık normlar ya da değerler üzerinden değil, takas değeri

¹⁷⁰ Michael Freeden, *İdeoloji*, Hakan Gür (çev.), Dost Kitabevi Yayınları, Ankara 2011, s.134.

aracılığıyla koordine edildikleri sürece, eyleyenlerin birbirlerine (ve kendi kendilerine) karşı nesneleştirici bir tutum içinde olmaları gerekir.¹⁷¹

Burada ekonomik bir eleştiri ve Marksist bir tutum söz konusudur. Kapitalizm, emek gücünü metalaştırmış ve el koymuştur. Ekonomik çıkarların dizayn ettiği ve meta olarak takas edilen emek gücü, bireylerin birbirlerine yabancı hale gelmesinin ana problemlerinden bir tanesidir. Modern dönem ideolojisi, bu emek gücünün takasını, toplumsal uyum içerisinde sağlayabilmiştir. Emek gücünün, kapitalistlerce meta halinde takas edilmesi ve emek gücünün takas değeri üzerinden değerlendirilmesi, ideolojinin bir sonucu, yabancılaşmanın bir nedeni olur, Kendi üretim gücüne yabancılaşan bilinç, ideolojik bilinci üretir. Üretimi oluşturan ve üretim gücünün sahibi sınıf, doğayla etkileşime giren ve üretimin kendisi olması gerekirken, emek gücü şeyleşir, takaslaşılır ve doğal olmayan bir olgu haline gelir.

Emek gücünün bu şekilde paylaşımının eleştirisi, Habermas'ı tekrar tekrar Marx'a getirmektedir. Marx'ın kapitalizm çözümlemesi, zincirlerinden kurtulacak proletaryanın tüm insanlığı özgürleştirecek tezleri, modern kapitalizm ve ideoloji araştırmalarında tekrar tekrar vücut bulmaktadır. Emeğin yabancılaşması, insan ve doğanın üretimsel çelişkisi, modern kapitalizmde, öncesinden katbekat fazla olgunlaşmıştır. İdeolojinin buradaki rolü, şeyleşmiş ve nesneleşmiş emek gücüne boyun eğme araçları yaratmak ve bu durumun muhafazasını sağlamaktır. Bilimsel ilerleme kapitalizmde bu noktaya hizmet etmektedir; "...nesneleştirici bilginin sınırlarını genel olarak bilginin sınırlarıyla özdeşleyen bilimci bir ozanlamanın oluşmasıyla birlikte, bilimler aynı zamanda ideolojik bir rol üstleniyorlar."¹⁷² Modern bilimler, ideolojinin taşıyıcısı, rasyonelleşmenin bir aracı olmuşlardır.

Teknik ilerledikçe, kitleler arası iletişim, uyumluluk daha açıkça ve kolay sağlanabilir hale gelmiştir. Teknik ve bilimsel değişiklikler, modern kitle organizasyonuna uygun halde değişiklik göstermiştir. Bireylerin, tek tek emek gücünün takas organizasyonunun örgütlenmesindeki yerini, kitle iletişim araçları olan, ideolojik söylemin somut halleri gelişim göstermiştir. Kitleler, teknolojinin bu gelişiminde ve iletişimin bu denli yaygınlaşmasında bir koro halini alıp, mevcut düzenin muhafazasının yılmaz birer savunucusu haline gelir. Somut insan

¹⁷¹ Jürgen Habermas, *İletişimsel Eylem Kuramı*, Mustafa Tüzel (çev.), Alfa Yayınları, İstanbul 2019, s.465.

¹⁷² Habermas, *İletişimsel Eylem Kuramı*, s.477.

eylemlerine yön veren ve onları örgütleyen bu teknik gelişim, emek gücünün meta halindeki takasını, toplumsallaştırmış ve kabul gördürmüştür. Habermas kitle iletişim araçları ve dilsel bağlama çıkarımını şu şekilde söyler:

...kitle iletişim araçları dilsel anlaşmaya bağlı kalır. Bu araçlar, dilsel iletişimin teknik hoparlörünü oluştururlar, uzamsal ve zamansal uzaklıkları aşar, iletişim olanaklarını çoğaltır ve iletişimsel eylem ağını yoğunlaştırırlar; ama eylem yönelimlerini yaşama evrensel bağlamdan koparmazlar.¹⁷³

İletişim araçlarının, teknik ilerleme ile girdikleri bu değişim ve edindikleri misyon, bilim ve ideoloji ikilemindeki gerçekliği görmemizi daha rahat sağlamaktadır. Yoğun bir iletişimsel yaşam alanı, ideolojinin üretiminin doğal çevresi haline gelmektedir. İletişim araçlarının yoğunluğu, ideolojinin başarılı olma oranını artırmıştır.

Makineleşme, iletişim araçlarının ve bilimsel yöntemlerin gelişimi, toplumun rasyonelleşmesindeki en önemli faktörlerdir. İdeoloji, bu gelişmelerin hem nedenidir hem sonucudur. Bu somut gelişmeler bilinç olarak ideolojinin yerleşmesindeki olgusallığı sağlamlaştırmıştır. İdeolojinin bu denli yaygın hale gelmesi, toplumun mobilizasyonunun kolaylaştırılması için bu somut gelişmelere ihtiyaç vardır. Modern toplum, aklın iktidarı ve tekniğin toplumun her alanına sirayet etmesiyle ilerlemektedir. Tekniğin ve bilimin doğanın karşısında bir güç haline gelmesi, ideolojinin toplumsal açıdan kabul görmüşlüğü ile doğru orantılıdır. Ekonomik olarak emek gücünün meta halinde takas durumu ve yabancılaşma, bireyin özne olma halini yok etmektedir. “Eğer birey, özgür bir ekonomik özne olarak, bundan böyle kendini pazarda tanıtlamaya zorlanmıyor olsaydı, bu tür özgürlüğün yitişi uygarlığın en büyük başarılarından biri olurdu.”¹⁷⁴

Modern toplumun bu şekilde bir eleştirisi, Marcuse’da Habermas’ın ideoloji anlayışıyla aynı girişe sahip görülür. Habermas’ta emek gücünün şeyleşmesi, meta olarak takas edilebilirliği, modern kapitalizmin bireye yaptığı en büyük saldırılardan birisidir. Ekonomik bir özne olamayan üretici güç, üreten birey, kapitalist ekonomi pazarında kendi emek gücünü bir meta halinde pazarlamak zorundadır. Kapitalist ideolojinin yaygınlığı ve ekonomik üretim süreci, burjuvazi dışında kalan her bireye bunu dayatmaktadır. Bu tarzda bir eleştiri getiren Marcuse modern toplumun geldiği noktada şöyle devam eder:

¹⁷³ Habermas, *İletişimsel Eylem Kuramı*, s.483.

¹⁷⁴ Herbert Marcuse, *Tek Boyutlu İnsan*, Aziz Yardımlı (çev.), İdea Yayınevi, İstanbul 2010, s.20.

Makineleştirme ve ölçünleştirme gibi teknolojik süreçler bireysel enerjiyi zorunluğun ötesinde henüz haritası çıkarılmamış bir özgürlük alanının içerisine salabilirlerdi. İnsan varoluşunun yapısının kendisi değiştirilirdi; birey çalışma dünyasının ona yabancı gereksinimler ve yabancı olanaklar dayatmasından özgürleşirdi.¹⁷⁵

Makineleşme, sanayileşme, tekniğin ve bilimin gelişimi, emek gücünün meta olarak takası hali durumu gerçekleşmediğinde, insanı ve toplumu özgürleştirici bir rolü olabilirdi. Teknik ilerledikçe, insan bilinci, ideoloji ile daha fazla karşı karşıya geldi. Kitle iletişim araçları ile toplum bilinci ve bireyin maddi ilişkileri daha basit aynı zamanda daha kavramsal belirlenmiş içerisine girdi.

Toplumdaki bireyin özgür düşünmesi, düşüncenin yaygınlaştırılması, modern toplumda daha zor hale gelmiştir. Teknolojinin ve kitle iletişim araçlarının yaygınlaşması buna kolaylık sağlayıp, insan bilincinin toplumun sınır uçlarına kadar genişleyebileceğini düşünebiliriz. Ama teknik gelişme bunun tam tersine yol açmıştır. Denetim mekanizmaları ve ideolojinin söylemi her yerde geçerli kılınmıştır. Kitle iletişimi, ideolojinin haberleşme ve propaganda aracı haline gelmiştir. Çalışma saatlerinin dışında, her yerde ideolojinin yansıdığı bir araç görülür. Bilinç, bunların dışında kendi doğasına dönük işlememeye başlar. Marcuse, bu teknolojik toplum için şöyle der: “Toplumun baskıcı yönetimi ne denli ussal, üretken, teknolojik ve total olursa, yönetilen bireylerin köleliklerini kırabilmelerini ve kendi kurtuluşlarını kavrayabilmelerini sağlayacak araçlar ve yollar da o denli tasarlanamaz olurlar.”¹⁷⁶ İdeolojinin zincirleriyle çevrili, bağımsız olmayan bilinç, modern toplumda özgürlüğünü tamamen yitirmiştir. Toplumun baskıcı yönetimi ile teknolojik ilerleme, modern bireyin bilinç gelişimini ideolojinin ellerine bırakmıştır. İdeoloji, insanın her vaktini sarıp, sistemin içerisinde, zincirleriyle devam etmesini sağlamaktadır. Teknolojik her şey ile kendi doğasından kopuk ilerleyen kitleler, teknik toplumun karşısında, bir nesne haline gelirler. Özne olamayan ve toplumun tamamı ile nesne halinde ilişki kuran birey, toplumun onu nesneleştirdiğinin farkında değildir. Birey modern toplumda nesnedir ve özne olması ancak ve ancak verili tüm üretim ilişkilerinin ve meta dağılım kategorisinin baş aşağı olmasıyla gerçekleşebilecektir. İdeoloji, egemen fikriyat için kendi üstüne düşen görevi, teknoloji ile birleşip bu şekilde gerçekleştirir. Habermas’ın teknokratik bilinç kavramı, modern ideolojinin

¹⁷⁵ Marcuse, *Tek Boyutlu İnsan*, s.20.

¹⁷⁶ Marcuse, *Tek Boyutlu İnsan*, s.23.

karşısındaki bireyi iyi bir şekilde özetlemektedir. İdeolojiler, toplumun üretim şekillerine ve birey ilişkilerine göre şekillenirler. Egemen sınıfın sömürü tarzına, ya da ezilen sınıfın politik gücüne bağlı olarak ideoloji, ihtiyaca göre devinim halindedir. Sınıf çelişkileri ve kapitalist sistemin devamlılığı konumunda ideolojinin işlevi, Habermas'ta şu şekilde karşımıza çıkmaktadır:

Elbette yeni ideoloji de, eskileri gibi, toplumsal kökenlerin konu edilmelerini engellemeye yaramaktadır. O zamanlar, kapitalistlerle ücretliler arasındaki ilişkinin temelinde yatan toplumsal şiddetti; bugün ise sistemin korunmasının görevlerini öncelikle belirleyenler, yapısal koşullardır...¹⁷⁷

İdeolojinin asıl işlevini açıklayan Habermas, ideolojinin tarihsel anlamda maddi koşulların değişimiyle, kendisinin de değişime uğradığının altını çizmektedir. Eskiden sınıfsal bir şiddet aracı iken, şimdi verili sistemin korunmasının koşullarını yaratmaktır. İdeoloji, muhafaza aracıdır, sistemin karşısında olabilecek her türlü fikri eylemselliğe karşı müdafaa yapısıdır. İdeoloji buna uygun hazırlanır ve kitlelere servis edilir.

Bilimin ve tekniğin bu denli ilerleyişi ve politikanın, üretimin, eğitimin her şeyin teknik ilerlemeye göre şekillendiği modern toplumda, ideoloji de, kitleleri bu toplum biçimine uygun bir fabrikaya sokar. Habermas'a göre bu fabrikanın çıkışında birey, emek gücünü pazarlayan bir meta ve teknokratik bir bilinç haline gelir. Emek gücü pazarının, bu teknik ilerlemeye göre belirlendiği, takas işleminin, modern toplumun üretim ilişkilerine göre değişiklik sağladığı yerde, ideoloji bu takas pazarına göre işlevine devam eder. "Halk kitlelerinin, teknokratik bir bilinçle haklandırılan politikasızlaştırılmaları aynı zamanda insanların hem amaç-rasyonel eylemin hem de uyum sağlayıcı davranışın kategorilerinde kendi kendine nesneleştirilmeleridir."¹⁷⁸ Nesneleştirme, modern toplumun teknokratik bilinç haline getirdiği bireyin son noktasıdır. Nesneleştirme, kapitalist ekonominin pazar piyasasındaki, metalarla aynı işlevi gören emek gücüne uygulanmaktadır. Emek gücü, piyasadaki herhangi bir meta halinde takas görür. Piyasanın belirlediği bütün koşullara ayak uyduran emek gücünün sahibi üretici, kendi doğasından tamamen kopuk, ideolojik bir birey haline gelir. Piyasa teknik ilerlemenin sonucunda, kendi pazarını ve kendi ideolojik tüketim kültürünü bu şekilde yaratır. İdeoloji ile yüklü

¹⁷⁷ Habermas, "İdeoloji" Olarak Teknik ve Bilim, s.66.

¹⁷⁸ Habermas, "İdeoloji" Olarak Teknik ve Bilim, s.66.

bilinç, emek gücünün piyasasında kendisinin değiştirici ve dönüştürücü gücünü bir meta halinde sunar. İletişim araçlarının ve tekniğin sonucunda, boş zamanını da piyasaya sunduğu için, zincirlerinin asla farkında olmaz ve nesneleşmiş biçimde üretim sürecindeki yerini alır.

Burjuva toplumunun modern teknik gelişmeye bu şekilde ayak uydurması, ekonomik çıkarların bir sonucudur. Teknokratik bilinç ve modern ideoloji, bu ekonomik sistemin devamlılığının bir aracıdır. Burjuva toplumun, kamusal alandaki değişimini, meşru hale gelmesini ve burjuva kültürünün diğer sınıfsal karaktere sahip kitlelere girdiği ilişkiyi inceleyen Habermas, kamusal alandaki burjuva kültürünün gelişimini açıklar:

Kitle basını, öncelikli işlevi neticede kitlelerin kamuya dahil olmalarını sağlamak olan kamusal katılım sürecinin, ticari bir müdahaleyle işlev değişimine uğratılmasına dayanır. Bu genişletilmiş kamu, 'psikolojik rahatlama' araçlarının, ticarete odaklanmış tüketim davranışı tarafından kendi başına amaç haline getirilebilmesi nispetinde, siyasal karakterini yitirir.¹⁷⁹

Burjuvazinin, kitleleri kamusal olan her alana çekip, tekniğin ve bilimin yarattığı ideolojik sarmala almalarının sebebi ticari emek gücünün sömürü işleminden başka bir şey değildir. Kamusal alanın her türlü sınır ucu ideolojik olan ile çevrilmiş ve piyasa ticaretinin pazarı olmuştur. Teknokratik bilinç, kendisini ve herkesi öteki haline getirip, doğasından kopup, piyasanın ölçütüne uygun bir meta haline gelmiştir. Burjuva toplumunun modern dönemdeki işleyişi, bu şekilde devam etmektedir. Öteki olan ve özne olmayan bilinç, toplumun içinde kendisi öteki hale geldiğinden, kendisini doğadan ayrı, ona hükmeden bir yapıya bürünür.

Toplumun öznelerinin tekil bilincinin gerçekteleşmemesi ve toplumun bilincinin bir yansıma haline gelmesi, ideolojinin tekil bireydeki karşılığını bize göstermektedir. İdeolojinin yarattığı toplumsal tahammüllerin dışına çıkamayan modern birey, ideolojinin kendisi haline gelir. Toplumun felsefi olarak bilincinin karşılığı, bireyin kitleliliğin içindeki bilincine karşılık gelir. Bilinç çoğullaşmıştır, bilinç artık tekil bir bilinç olmaktan çıkıp, kitlelerin fikir dünyasının birer aynası haline gelmiştir.

¹⁷⁹ Jürgen Habermas, *Kamusal Yaşın Yapısal Dönüşümü*, Tanıl Bora ve Mithat Sancar (çev.), İletişim Yayınları, İstanbul 2017, s.88.

Habermas, insanı ve ideolojiyi incelerken, Marksist fikriyatın bir savunduğu görüşün eğiliminde kalarak devam eder. Toplumdan ve toplumun ilişki ağlarının yarattığı koşullardan bağımsız bir şekilde, bireyi ele alamayız. Birey ancak ve ancak o toplumun ilişki ağının bir ürünüdür. Toplumun ilişki ağlarının en ince ayrıntısına kadar ideolojinin girdiğini söylüyorsak, birey de bu ideolojinin bir ürünüdür. İnsan kendi başın bir öz düzenin parçasıdır, kendisinin ne olduğunu ve ne olması gerektiğini, düzene bakarak anlayabilir, bunu kavramsallaştırabilir.¹⁸⁰ Burada toplumun üst yapısal problemlerinin hepsi devreye girmektedir. Marksist literatürde ekonomik üretim ilişkilerinin belirlediği bu yapıların, toplumun dizaynındaki yeri oldukça önemlidir. Devlet kavramı ve onun yarattığı ilişki ağı, ideolojinin gerçekleşmesinde büyük bir role sahiptir.

Bilim ve tekniğin kritiğini, ideoloji kavramı ile birlikte yapan Habermas, çoğu çalışmasında bu üst yapı kurumlarından bazılarını derinlemesine değinmiştir. Bu değinmeler, yine toplumun maddi ilişkilerinden, üretim biçimlerinden çıkardığı sonuçlarla devam eden fikirlere. İdeolojinin, nasıl yapısal bir değişikliğe uğradığını Habermas bakışıyla, bilim ve teknik alt yapısının koşulu ile irdeledik. Maddi ilişkilerin doğurduğu, devlet biçimleri, ideolojinin de içerdiği bir aygıt haline dönmektedir. Teknik ve bilimin maddi değişikliği sonucu oluşan teknokratik bilinç kavramı, devletin ideolojik bir müdahalesi ile de gerçekleşir. Bu durum Habermas'ta şu şekilde ortaya çıkarılabilir:

...devlet artık daha uzun zaman, ilkesel olarak temellendirilmeyen fakat yalnızca karar vermedi bir şekilde temsil edilen ilgilerin şiddet yoluyla dayatılmasının aygıtı olarak kalmayacak, tersine istisnasız rasyonel bir yönetimin organı olacak.¹⁸¹

Devlet dediğimiz, toplumun üstünde ve aynı zamanda bütün olanaklarında yer alan obje de, teknik toplumun ilerleyişinden, rasyonel bir hal almak zorundadır. Rasyonelleşen bireyin özne olma halinden çıkıp, nesne ve öteki olma halini yazdığımızda, burada devletin de bireydeki rasyonelleşme rolünü görmemiz gerekmektedir. Rasyonelleşme sadece kitlelerde ve bireylerde değil, toplumun her alanında olabilecek üst yapı kurumlarına da sızmıştır. İdeoloji kendini bu kurumların hepsinde, tekniğin aldığı hal koşuluyla kendisini var eder.

¹⁸⁰ Jürgen Habermas, *“Öteki” Olmak, “Öteki”yle Yaşamak*, İlnur Aka (çev.), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2012, s.187.

¹⁸¹ Habermas, *“İdeoloji” Olarak Teknik ve Bilim*, s.91.

Habermas, ideolojiye bakışını, modern toplumun somut gelişimiyle birleştirip, bilimsel ve teknolojik ilerlemenin koşullarıyla açıklamıştır. Toplumun modern dönüşümündeki değişikliklerin hepsinin somut birer karşılığını görmekteyiz. İdeolojiyi tam bu noktada, toplumun bütün somut ilerleyişinin içerisinde ele almalıyız. İdeoloji Habermas'ta modern toplumun bütün maddi koşullarının içerisinde, bilim ve teknikle iç içe ilerler, değişir, üretir ve toplumu dizayn eder.

SONUÇ

Çalışmamızda ideoloji kavramının teorik olarak kavramsal nedenlerini oluşturduktan sonra, bu dayanakların üç alanda nasıl uygulandığını inceledim. Toplum, devlet ve bilimde ideolojinin modern felsefedeki izini sürdürdük. İdeolojinin bu şekilde incelenmesinin ana sebeplerinden biri; modern kapitalizmin birey ve iktidar şeklinin değişmiş olmasıdır. Modern insan, bilinç olarak toplumun dışına çıkamayan, gelişim sürecini, toplum ve iktidar ilişkilerinin izin verdiği ölçüde tamamlayan bireydir. İdeolojinin, incelenmesini gerekli kılan önemli ayakları bulunmaktadır. Bunlar; sınıf mücadeleleri, devletin ideoloji ile konumu, toplum ve birey ilişkileri, bilimin ideoloji ile birlikte ya da ideolojinin dışında işlevselliği.

İdeolojinin bir yanılsama ve egemen sınıf fikirleri doğrultusunda işlenmesini Marx incelemesinde bir bulgu olarak felsefi çıktılarını irdelemiş oldum. İdeoloji, burjuvazinin işçi sınıfına gerçekleri bir *camera obscura*'daki gibi yansıttığını, maddi çıkar ilişkileri bakımından inceledim. Marx burada, gerçeklerin bir illüzyon halinde çarpıtıldığını söylemiştir. Gerçekleri çarpıtma ve illüzyon kavramlarının arkasında yatan ana sebep; sınıf çatışmalarıdır. Devlet ve onun baskı aygıtlarını elinde tutan sınıf, kendi sınıfsal tahakküm çıkarları doğrultusunda, gerçekleri değiştirir, gerçek olmayan bir gerçeklik algısı yaratır. Sınıf egemenliği, ideolojinin biçimlenmesini, onu karşıt sınıfın tüm bilinç halinin içerisinde işlenmesini sağlayacak kurumları ve hegemonya araçlarını oluşturur. İdeoloji burada, kapitalist sınıf ayrımlarını, ezilen sınıfa açıkça gösterir. İdeoloji bu sınıf farkını öyle bir işler ki, ezilen sınıf tarafından bu durum, değiştirilemez ve kabul edilebilir bir algı olarak kalır. İdeolojinin bu şekilde işlediğini değerlendiren Marx, kendi döneminin sınıf çatışmalarının içerisinde bir değerlendirme sunmaktadır.

Marx'ın değerlendirmelerinin asıl sonucu, 'yanlış bilinç' kavramında yatmaktadır. İnsan bilinci, kendi doğal işleyişinin dışında, yanlış ya da gerçek dışı diyebileceğimiz her şey ile karşı karşıya kalmıştır. Materyalist anlayış ile, insan bilincini kendi somut yapıp etmelerinin sonucu oluştuğunu bir koşul olarak görürsek, ideoloji burada rolünü üstlenmiştir ve insanın maddi yaşamının içerisinde hayat bulmuştur. Gerçekleri baş aşağı dönmüş bir şekilde insanın karşısına çıkaran ideoloji, sınıf ilişkilerini de bu şekilde yansıtır. İnsan, doğayla girdiği ilişkide yapır

etmelerinin bir sonucu olarak bilinci gelişir. İdeolojinin etkisi, insanın yapıp etmelerinin sonucunu sınıfsal bir var oluş sürecine çekmiş olmasıdır. Yanlış bilinç ve ideoloji kavramları Marx'ta sınıfsal çatışmaların bir sonucu olarak ortaya çıktığından dolayı, sınıflı toplumlar devam ettikçe, ideolojiler varlığını sürdürecektir. Üretim ilişkileri ve üretim araçları üzerindeki özel mülkiyet, ideolojinin bu işlevinin devam etmesini sağlayacaktır.

Mannheim'da ideolojiyi daha toplumsal ve sosyolojik bir mesele olarak görmekteyiz. Marx'ın klasik yanlış bilinç anlayışına karşı farklı mantıksal sebeplere oturtarak ideoloji kavramını incelediğini ortaya çıkardım. İdeoloji Mannheim'da daha çok bireyin fikir dünyası ile ilgili değil, toplumun egemen fikri karşısında bireyin nasıl hareket ettiğini incelemiştir. Burada toplumsal açıdan bir egemen fikir nasıl oluşur, ideoloji bununla nasıl hareket eder sorularının cevabı karşımıza çıkmaktadır. Bunu yaparken Marx ve Engels gibi sınıfsal temellere dayanan Mannheim, geçmiş toplumsal süreçleri ve bu süreçlerin getirdiği somut mantıksal kavramlarla ideolojiyi açıklamasını incelemiş oldum.

İdeoloji Mannheim'da kısmi ideoloji ve bütünlükçü ideoloji olarak iki ayrı konumda incelenmiştir. Bu ayrımların ve incelemelerin yapıldığı asıl kaynak olan *İdeoloji ve Ütopya* metnidir. Fikirlerin ve düşüncelerin egemen olduğu ve gerçek fikirlerin örtbas edilme işlevini üstlenen ideoloji, bu gerçekliğini kısmi ideolojiler içerisinde oluşturur. Bütünlükçü bir ideoloji çizgisi, sınıfsal mücadele araçlarına daha yakın olan incelemedir. *İdeoloji ve Ütopya* metnini ele alan Mannheim, bir fikre karşı konuluş, toplumsal olarak egemen bir fikir anlayışının nasıl ortaya çıktığını somut verilerle incelemiştir. Toplumsal olarak kabullenilen her fikir, bir karşı fikri de oluşturur. Bu fikirlerin ve karşı konuluşun mantıksal nedenleri, ideoloji kavramı ile birlikte işlenir.

Marx ve Engels'in yanlış bilinç kavramını ele alıp, toplumsal ve tarihsel nedenlerle fikirlerini ortaya koyan Mannheim, yanlış bilinç kavramını geliştirip toplumsallaştırmıştır. Toplumsal fikirlerin, bütünlükçü anlayışların ortaya çıkışı, yine toplumsal faktörlerin etkisi ile oluşmaktadır. Bu toplumsal faktörlerin en somut nedeni sınıfsal ayrımlar ve onun doğurduğu egemen sınıf fikirleridir.

Geniş bir modern toplum eleştirisi yapan Adorno ve Horkheimer ikilisi, sistemin kültürel anlamda bütün işleyişini eleştiri altına almışlardır. *Aydınlanmanın Diyalektiği* adlı eserlerinde, kültür endüstrisi tanımı ve tüketim toplumu anlayışları, yeni bir ideolojik bakış açısını modern felsefeye kazandırmışlardır. Kültür endüstrisi ve onun oluşturduğu, tüketim ilişkileri; sanattan bilime, eğitimden politikaya kadar incelemeye tabi tutulmuştur. Devasa bir endüstriyel yaşam alanı olan kültür, bireyin peşini asla bırakmaz, Bilimin ve teknolojinin ilerlemesi ile, bütün toplumsal öznelerin boş zamanını, sistemin devamlılığının bir parçası haline getiren kültür endüstrisi, ideolojinin farklı türde işleyişine büyük bir örnek olmuştur. Reklamlardan sinema kültürüne kadar, bütün teknolojik ve sanatsal faaliyet, sistemin devamlılığının bir aracıdır. Her türlü insan üretimi maddeyi, alınır satılır bir ticaret ürününe dönüştüren kültür endüstrisi, bunun kabulünü, kitle iletişim araçlarının içinden ya da sanatsal olan her faaliyetin belli bir noktasında oluşturmaktadır.

Aydınlanma öncesi ve sonrasının toplumsal işleyişini ele alan bu ikili, akıl ve bilimin iktidarının, aslında aydınlanma öncesi dönemin iktidar ilişkileriyle aynı tarzda incelediğini ortaya koymuşlardır. Aydınlanma öncesi metafiziksel fikirlerin yerini, akıl ve bilimin doğurduğu, sömürülen emek ilişkileri almıştır. Toplumda bireyin sistemin bir öznesi haline getirme işlemi, ideolojinin sözünü söyleyebildiği her yerde gerçekleşmektedir. Bireyin bağımsız ve özgür gelişimi, bu toplumsal dinamikler yoluyla engellenmektedir. Kitle iletişim araçlarının, belirli fikirler doğrultusunda ve tüketimi en saf görev edinen söylemleri ile bireyi, toplumun bilinç olarak ideolojiyle sarmalanmış bir öznesi haline getirir.

Kültür endüstrisinin en başarılı olduğu nokta, insanın çalışma hayatının dışında kalan bütün edimlerini yönetme gücüdür. İnsan, sistemin ufacak dair dışına çıkamadığı ve tamamen üretime koşullanmış çalışma süresinin dışında, sözde özgür vakitlerini yaşar. Bu özgür vakitler, kültür endüstrisinin ilişki ağı tarafından çevrilip, sistemin dışında bağımsız bir alan olmaktan çıkmaktadır. Kültür endüstrisinin bu işleyişi, toplumsal bir ideoloji anlayışını beraberinde getirmektedir. İdeoloji, bireyi hedef alırken, kültür endüstrisi ile birlikte tüm toplumu şekillendirmede aktif rol oynamaktadır. Reklam filmleri, sinema, yarışma programları, çeşitli tüketim malzemeleri, radyo, telefon, bireyi çeşitli ideolojik söylemlerle yüz yüze bırakır. Boş

vaktinin tamamı bu araçların etkisiyle geçen birey, kültür endüstrisinin bir ürünü olarak ortaya çıkar ve bu endüstrinin en büyük savunucusu haline gelmektedir.

Burada toplumun somut hayatının içerisinde, ideoloji açısından önemli bir yere sahip olan devlet, Althusser tarafından irdelenmiştir. İdeolojiyi, egemen sınıf iktidarının egemen fikri olarak tanımlayan Althusser, Marksist çerçevede ve sınıf mücadelelerinin içerisinde bir ideoloji tanımı yapmıştır. İdeolojinin, kapitalizmdeki en büyük işlevi, üretimin yeniden-üretimini sağlamaktır. Üretim ilişkilerinin devamlılığı, ideoloji için esas olandır.

Devletin siyasal baskı aygıtlarıyla, ideolojik aygıtları arasında ayırım yapan Althusser, siyasal aygıtların baskı ve şiddetle, ideolojik aygıtların ise ideoloji ile sürdürdüğünü söylemektedir. Bu ideolojiler, insanın kendi yapıp etmelerini istençli bir şekilde yapmasının içinde var olur. İdeoloji, insana dışardan bir olgu gibi değil, yapmak istediği her şeyin içinde yaklaşır. İnsan bir şey yapmak istiyorsa ve onu gerçekten deneyimliyorsa bu ideolojinin içerisinde var olabilir. Bunu devletin ideolojik aygıtları sağlamaktadır. İdeolojinin şiddet yoluyla işlememesinin en önemli dayanağı budur. İdeoloji, insanın asıl yapıp etmelerinin içinde can bulabilir. Din, aile, hukuk, siyaset, kültür, okul gibi kavramların devletin ideolojik aygıtı şeklinde nasıl incelendiğini Althusser'de görmekteyiz. Örneğin aile ve okul ideolojik aygıtları, insanı, değişmeye ve dönüşmeye en açık olduğu halde ele alır ve üretim ilişkilerinin içerisinde atar. İnsan burada, doğal olandan kopup, üretim ilişkilerinin içerisinde varlığını sürdürebilir.

İdeoloji ile teknik ve bilimin nasıl işlediğini ele alan Habermas, toplumun kitle iletişim araçları ile birlikteliğini değerlendirmesi incelenmiştir.. Kitle iletişim araçlarının gelişimi, tekniğin ve bilimin, ideolojinin bir aracı haline gelmesini sağlamıştır. Habermas; ideoloji yerine, sistemli bir biçimde çarpıtılmış iletişim sistemini kullanmıştır. Toplumun özneleri arasındaki iletişim, gerçekten çarpık bir şekilde ilerleme göstermiştir. Kitle iletişim araçlarının buradaki rolü, ideolojik oluşum açısından çok önemlidir. Tekniğin ve bilimin bu denli ilerleyişi ve sınıfsal çıkarların doğrultusunda, doğa, insan açısından öteki olarak kavranmıştır. İnsanın gerçek var oluşu olan doğa, dışsal bir olgu olarak bireyin hayatında yer bulmaktadır. İdeolojinin, modern toplumda en etkin olduğu durum burasıdır. Kendisini bir özne

olarak oluşturamayan birey, kendi dışındaki herkese öteki olarak bakmaktadır. Doğanın bir ürünü olan insan, dolaylı olarak kendisini de doğal olandan ayırıp öteki haline getirmektedir. Doğayla bu şekilde çatışma halinde olan birey, asla doğanın bir öznesi olamaz ve ideolojinin içinde kendi doğal oluş sürecini tamamlayamaz.

Tekniğin ve bilimin bu şekilde kavranışı ve insanın doğayla girdiği savaş, farklı türde bir bilinç anlayışını ortaya çıkarmıştır. Buna teknokratik bilinç diyen Habermas, modern toplum işleyişindeki bireyin yerini somutlaştırmıştır. İdeolojinin etkeniyle öteki olan, yani doğa karşısında bir özne değil, nesne olarak oluşan birey, teknokratik bir bilince sahip olur.

Kitle iletişim araçları, teknik ilerleme sonucu, ideolojinin kürsüsü haline gelmişlerdir. Bireyi üretim ilişkilerinin içerisine katmaktaki önemli görevi bu araçlar yerine getirmektedir. İnsanı, sürekli ve bir yanılısama halinde üretim ilişkilerinin içerisine çeken araçlar, ideolojik olarak işler ve sistemin devamlılığını sağlar.

İdeolojinin, kuramsal dayanaklarını oluşturup, bu dayanakların uygulama alanlarını inceledim. Kuramsal olandan, pratik olana doğru gidişatta ideoloji, felsefi açıdan ele alınıp değerlendirilmiştir. İdeoloji tarihsel olarak felsefe araştırmalarında derin bir yer tutan kavram olmuştur. Kavram, insanı ele aldığımızda ve insanın her türlü ilişkisinde karşımıza çıkmaktadır. Teorik ve pratik alanın tümünde ideolojinin felsefi bir altyapısı vardır. Modern felsefe içerisinde, insanın herhangi bir maddi ilişkisini inceleyecek olursak, orada karşımıza ideoloji kavramı çıkmaktadır. İdeolojinin incelenmesi, modern felsefe açısından bu öneme sahip olmaktadır. Marx'tan Habermas'a kadar ideolojinin tüm düşünüş biçimlerinin geçirdiği evrim bize bunu çok açık bir şekilde göstermiştir. Modern felsefedeki insana dair olan her kavramda, (doğa, devlet, toplum, din, eğitim, bilim vb.) ideolojinin bir biçim olarak var olduğu, insanın gelişim sürecinin her noktasında etmen rolde durduğu açık bir şekilde çalışmada ortaya konulmuştur. İnsanın bütün düşünüş biçimlerinin içinde duran ideolojinin modern felsefedeki önemi, toplumun her noktasında bizi kendisine götürmektedir.

KAYNAKÇA

- ADORNO, Theodor W., *Minima Moralia*, (Çev. Orhan Koçak ve Ahmet Doğukan), Metis Yayınları, İstanbul 2007.
- , *Otoritaryen Kişilik Üstüne*, (Çev. Doğan Şahiner), Say Yayınları, İstanbul 2011.
- ADORNO, Theodor W. ve Horkheimer, Max, *Aydınlanmanın Diyalektiği*, (Çev. Nihat Ülner ve Elif Öztarhan Karadoğan), Kabalcı Yayıncılık, İstanbul 2014.
- , *Teori ve Pratik Üzerine Bir Tartışma*, (Çev. Orhan Kılıç), Metis Yayınları, İstanbul 2014.
- ALTHUSSER, Louis, *Felsefe ve Bilim Adamlarının Kendiliğinden Felsefesi*, (Çev. Alp Tümertekin), İstanbul 2003.
- , *İdeoloji ve Devletin İdeolojik Aygıtları*, (Çev. Alp Tümertekin), İthaki Yayınları, İstanbul 2017.
- BARRETT, Michele, *Marx'tan Foucault'ya İdeoloji*, (Çev. Ahmet Fethi), Doruk Yayıncılık, Ankara 2004.
- EAGLETON, Terry, *İdeoloji*, (Çev. Müttalip Özcan), Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2015.
- EROĞUL, Cem, *Devlet Nedir?*, Yordam Kitap, İstanbul 2014.
- FOUCAULT, Michel, *Özne ve İktidar*, (Çev. Işık Ergüden ve Osman Akınbay), Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2016.
- FREEDEN, Michael, *İdeoloji*, (Çev. Hakan Gür), Dost Kitapevi Yayınları, Ankara 2011.
- HABERMAS, Jürgen, *“Öteki” Olmak, “Öteki”yle Yaşamak*, (Çev. İlknur Aka), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2012.
- , *“İdeoloji” Olarak Teknik ve Bilim*, (Çev. Mustafa Tüzel), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2016.
- , *Kamusallığın Yapısal Dönüşümü*, (Çev. Tanıl Bora ve Mithat Sancar), İletişim Yayınları, İstanbul 2017.

- , *İletişimsel Eylem Kuramı*, (Çev. Mustafa Tüzel), Alfa Basım, İstanbul 2019.
- HORKHEIMER, Max, *Alacakaranlık*, (Çev. İlknur Aka), Kırmızı Yayınları, İstanbul 2009.
- KAZANCI, Metin, “Althusser, İdeoloji ve İletişimin Dayanılmaz Ağırlığı”, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, (Sayı:57), s.56-87.
- LACLAU, Ernesto, *Marksist Teoride İdeoloji ve Politika*, (Çev. Faruk Gültekin), Doruk Yayınları, İstanbul 2015.
- MACİT, M. Hanifi, “İdeoloji Üzerine Felsefi Bir Değerlendirme”, *Kayı Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Felsefe Dergisi*, (Sayı:26), s.30-36.
- MANNHEIM, Karl, *İdeoloji ve Ütopya*, (Çev. Mehmet Okyayuz), Nika Yayınevi, Ankara 2016.
- , *Kültür Sosyolojisi*, (Çev. Mustafa Yalçınkaya), Pinhan Yayıncılık, İstanbul 2017.
- MARCUSE, Herbert, *Tek Boyutlu İnsan*, (Çev. Aziz Yardımlı), İdea Yayınevi, İstanbul 2010.
- MARX, Karl ve Engels, Friedrich, *Alman İdeolojisi*, (Çev. Olcay Geridonmez ve Tonguç Ok), Kor Kitap, İstanbul 2018.
- MCLELAN, David, *İdeoloji*, (Çev. Barış Yıldırım), İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2012.
- ÖZBEK, Sinan, *İdeoloji Kuramları*, Notos Kitap Yayınevi, İstanbul 2011.
- REHMANN, Jan, *İdeoloji Kuramları Yabancılaşma ve Boyun Eğme Güçleri*, (Çev. Şükrü Alpagut), Yordam Kitap, İstanbul 2017.

ÖZ GEÇMİŞ

Kaan Şen 16.07.1994 yılında Samsun’da doğdu. Samsun 19 Mayıs Lisesi’nde lise öğretimini tamamladı. Üniversite lisans eğitimini 2012-2016 döneminde, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Felsefe bölümünde tamamladı. 2015-2016 döneminde Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi’nde formasyon eğitimini aldı.

İletişim Bilgileri

E-mail: kaansennn@gmail.com

Telefon: 0543 654 07 95

